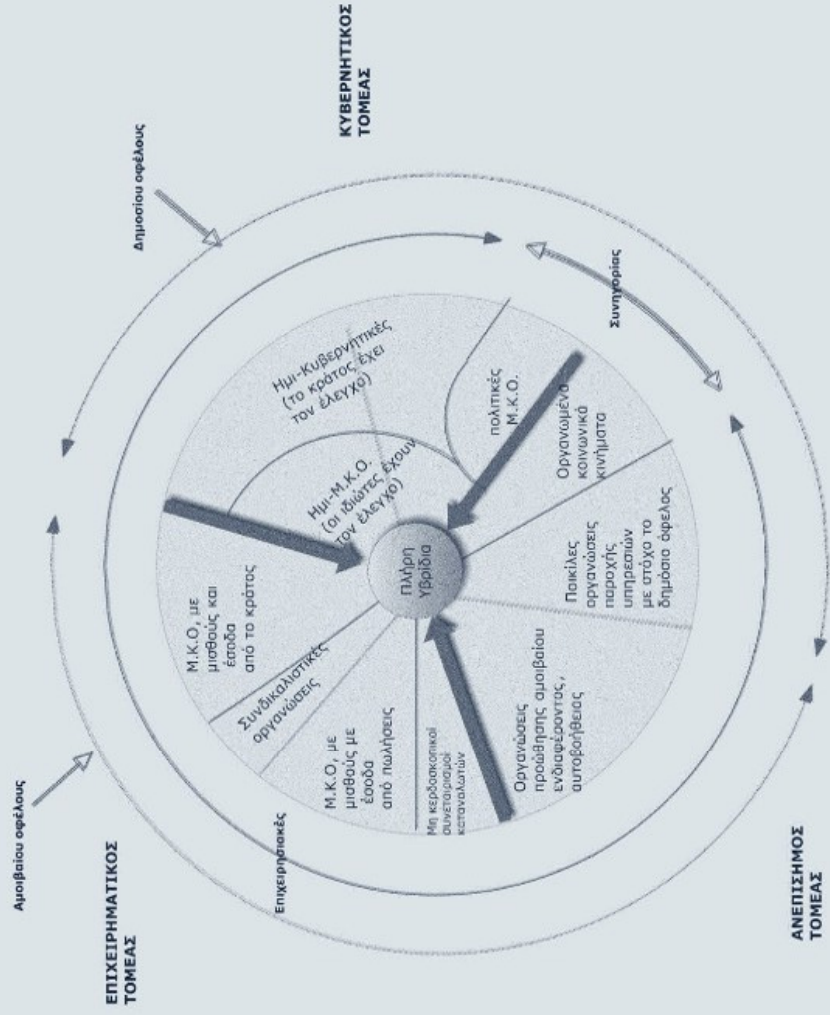

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΆΝΝΗΣ

Δημοκρατία και Κοινωνική Πολιτική σε Μετάβαση

Ο Τρίτος Τομέας: Μία Γενική Θεωρία

Πρόλογος: **Νίκος Μουζέλης**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	15
Εισαγωγή.....	17

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Εισαγωγή στη Μελέτη του Τρίτου Τομέα

1.1 Ο Τρίτος Τομέας ως πεδίο μελέτης και ως εμπειρική πραγματικότητα.....	23
1.2 Η Μη Κερδοσκοπική – Μη Κυβερνητική Οργάνωση (Μ.Κ.Ο.): Μία εισαγωγική προσέγγιση.....	31
1.2.1 Είναι μη κερδοσκοπικές.....	32
1.2.2 Είναι μη κυβερνητικές.....	35
1.2.3 Είναι επίσημες (νομικά πρόσωπα).....	39
1.2.4 Ο ορισμός-πλαίσιο.....	41
1.3 Πεδία ανάπτυξης των Μ.Κ.Ο.....	42
1.4 Επιστημολογικές θεωρήσεις και αναθεωρήσεις.....	43
1.4.1 Ο Τρίτος Τομέας ως παράγωγο εξελικτικής πολιτισμικής διαδικασίας και ως κατασκευασμένη πραγματικότητα	43
1.4.2 Η έννοια του «τομέα» και οι λειτουργικές αδυναμίες του.....	47
1.4.3 Ένα νεωτερικό φαινόμενο ή παράγωγο της δύσης της νεωτερικότητας;.....	49
1.4.4 Διλήμματα μεταξύ τμηματικής και ολιστικής σκέψης.....	51
1.4.5 Δεοντολογικές και οντολογικές προσεγγίσεις: Δύο διαφορετικοί δρόμοι που δύσκολα τέμνονται.	55
1.5 Μία σύντομη αναδρομή στην επιστημονική μελέτη του Τρίτου Τομέα	57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2**Αλτρουισμός και Φιλανθρωπία-Εθελοντισμός και Εθελοντική εργασία**

2.1 Φιλανθρωπία και αλτρουισμός.....	64
2.2 Εθελοντής και εθελοντική εργασία: Διλήμματα στην οικοδόμηση ενός ορισμού.....	72
2.3 Ο εθελοντικός χαρακτήρας μίας Μ.Κ.Ο.....	85
2.4 Εθελοντικές και οργανώσεις αμοιβαίου οφέλους	88

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3**Η Κοινωνία των Πολιτών**

3.1 Η ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας των πολιτών.....	93
3.2 Χαρτογραφώντας την κοινωνία των πολιτών.....	107
3.3 Η σύγχρονη κοινωνία των πολιτών ως ιδέα και ιδεολογία: Κοινωνιοκεντρική προσέγγιση	112
3.4 Η κοινωνία των πολιτών ως ιδέα και ιδεολογία: Ατομοκεντρική προσέγγιση.	118

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4**Η Κοινωνική Οικονομία**

4.1 Ο κοινωνική διάσταση της οικονομίας.....	125
4.2 Η διπλή καταγωγή της κοινωνικής οικονομίας.....	130
4.3 Η «νέα» κοινωνική οικονομία	136
Επίλογος πρώτου μέρους.....	141

ΜΕΡΟΣ 2**Ο ΤΡΙΤΟΣ ΤΟΜΕΑΣ: ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ****ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5****Οργανωσιοκεντρικές θεωρήσεις:****Διερευνώντας την ιδιοσυστασία των Μ.Κ.Ο.**

5.1 Η έννοια της οργάνωσης.....	145
5.2 Το νομικό-οικονομικό πλαίσιο των Μ.Κ.Ο.....	152
5.3 Η απαγόρευση διανομής του κέρδους	155
5.3.1 Πλεονεκτήματα.....	155
5.3.2 Μειονεκτήματα	156

5.4 Ο κοινωνικός χαρακτήρας των Μ.Κ.Ο. και η οργανωσιακή τους ετερογένεια	159
5.5 Κατηγοριοποιήσεις και ταξινομήσεις	166
5.5.1 Η διάκριση σύμφωνα με νομικές μορφές.	166
5.5.2 Οργανώσεις αμοιβαίου και δημοσίου οφέλους	167
5.5.3 Οργανώσεις παροχής υπηρεσιών και συνηγορίας	169
5.5.4 Το μέγεθος γραφειοκρατικοποίησης.....	170
5.5.5 Ηγεσία και εσωτερικός έλεγχος	171
5.5.6 Ο βαθμός εμπορευματοποίησης	172

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Μάκρο-προσεγγίσεις: Κοινωνικο-οικονομικές συνιστώσες που συνθέτουν το πεδίο ανάπτυξης του Τρίτου Τομέα

6.1 Η ικανοποίηση αναγκών μέσω του Τρίτου Τομέα: Η πλευρά της ζήτησης.....	175
6.1.1 Η ανεπάρκεια της αγοράς	175
6.1.1.1 Η ασυμμετρία στην πληροφόρηση.....	176
6.1.1.2 Το κόστος συναλλαγής.....	178
6.1.1.3 Η αποτυχία συμβολαίου	180
6.1.2 Η ανεπάρκεια του κράτους.....	181
6.1.3 Η εθελοντική ανεπάρκεια	182
6.1.4 Η ανταπόκριση του Τρίτου Τομέα στην ανεπάρκεια του κράτους και της αγοράς	184
6.2 Η πλευρά της προσφοράς	187
6.3 Η κριτική των οικονομικών θεωριών για τον Τρίτο Τομέα.....	190
6.4 Κοινωνική εμπιστοσύνη, κοινωνικό κεφάλαιο και Τρίτος Τομέας..	195

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Τρίτος Τομέας και Κράτος

7.1 Μοντέλα σχέσεων Κράτους-Τρίτου Τομέα	203
7.2. Οι Μ.Κ.Ο. συνηγορίας/υπεράσπισης στο πλαίσιο της διακυβέρνησης....	205
7.3 Ο Τρίτος Τομέας ως μεταβλητή της εξέλιξης των καθεστώτων κοινωνικής πολιτικής.....	210
7.4 Από το κοινωνικό κράτος στην κοινωνία πρόνοιας.....	215
7.5 Κράτος ή Τρίτος Τομέας στο πεδίο παροχής υπηρεσιών; Συγκριτική αποτελεσματικότητα-ουσιαστική καταλληλότητα ...	222

7.5.1 Υποδομές.....	223
7.5.2 Χρηματοδότηση.....	224
7.5.3 Βιωσιμότητα.....	224
7.5.4 Σχέση κόστους- αποτελεσματικότητας.....	224
7.5.5 Διαπίστωση αναγκών των ομάδων στόχων.....	225
7.5.6 Ευελιξία	226
7.5.7 Εμπιστοσύνη.....	226
7.5.8 Διαπίστωση γενικότερων αναγκών σε μάκρο-επίπεδο	227
7.5.9 Προσβασιμότητα και προσαρμοστικότητα σε ομάδες στόχους	227
7.5.10 Τεχνογνωσία	229
7.5.11 Ευαισθητοποίηση.....	229
7.6 Νέες σχέσεις κράτους και Τρίτου Τομέα: Από τη συνεργασία στη συν-διακυβέρνηση;.....	230

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Ο Τρίτος Τομέας: Επαναπροσδιορισμός και εξέλιξη

8.1 Η υβριδοποίηση του Τρίτου Τομέα	240
8.2 Η υβριδοποίηση του Τρίτου Τομέα-Κράτους.....	244
8.3 Υβρίδια Μ.Κ.Ο. και κερδοσκοπικών επιχειρήσεων	246
8.4 Τρίτος Τομέας και Κοινωνική Οικονομία.....	248

ΜΕΡΟΣ 3

ΣΥΝΘΕΤΟΝΤΑΣ ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Η θεωρητική υποδομή

9.1 Η θεωρητική υποδομή και τα κύρια ερμηνευτικά εργαλεία	262
9.2 Η συστημική προσέγγιση των κινήτρων.....	264
9.3 Επανεξετάζοντας την ανάγκη στους ανθρώπους.....	271
9.4 Η ταξινόμηση της ατομικής δραστηριότητας ετερογένεια	280
9.5 Η οντολογική προσέγγιση της δημιουργίας των Μ.Κ.Ο.	286
9.5.1 Εν αρχή ην οι ανάγκες- των ιδρυτών.....	289
9.6 Πρώτη Σύνοψη - Σύνθεση	294
9.7 Οι τομείς ως συστήματα	297

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Επαναπροσδιορισμός του Τρίτου Τομέα: Η Μάκρο-Θεώρηση

10.1 Ο Τρίτος Τομέας ως συμβολή, προέκταση και προβολή των άλλων τομέων.....	302
10.2 Αρχέτυπα τομέων και οργανώσεων.....	303
10.3 Η δυναμική συγκρότησης του Τρίτου Τομέα	306
10.4 Θεωρία σημείων και θέσεων των Μ.Κ.Ο. σε έναν δυναμικό χώρο του Τρίτου Τομέα (a dynamic niches' theory).....	308
10.4.1 Γενικές τοποθεσίες στις συμβολές-προεκτάσεις.....	310
10.4.2 Εφαρμογή του μοντέλου. Ανάλυση περιπτώσεων.....	313
10.4.3 Χαρτογραφώντας τον Τρίτο Τομέα.....	320
Επίλογος.....	323
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	329

Δημοκρατία και Κοινωνική Πολιτική
σε Μετάβαση

Ο Τρίτος Τομέας: Μία Γενική Θεωρία.

Παναγιώτης Ζάννης

Πρόλογος: Νίκος Μουζέλης

*«Η διαφορά μεταξύ ανθρώπου και ανθρωπάκου
ισούται με το γινόμενο της σχέσης:
Νοιάζομαι για τους άλλους επί πόσες φορές το έχω αποδείξει έμπρακτα»
Πρωτοβουλία για τη Δημιουργία της Βουλής της Κοινωνίας των Πολιτών*

Αφιερώνω αυτό το βιβλίο σε όλους τους ανθρώπους...

Περιεχόμενα

Εισαγωγή

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή στη Μελέτη του Τρίτου Τομέα

- 1.1. Ο Τρίτος Τομέας ως πεδίο μελέτης και ως εμπειρική πραγματικότητα
- 1.2. Η Μη Κερδοσκοπική – Μη Κυβερνητική Οργάνωση (Μ.Κ.Ο.): Μία εισαγωγική προσέγγιση
 - 1.2.1. Είναι μη κερδοσκοπικές...
 - 1.2.2. Είναι μη κυβερνητικές...
 - 1.2.3 Είναι επίσημες (νομικά πρόσωπα)
 - 1.2.4. Ο ορισμός-πλαίσιο
- 1.3. Πεδία ανάπτυξης των Μ.Κ.Ο.
- 1.4. Επιστημολογικές θεωρήσεις και αναθεωρήσεις
 - 1.4.1. Ο Τρίτος Τομέας ως παράγωγο εξελικτικής πολιτισμικής διαδικασίας και ως κατασκευασμένη πραγματικότητα
 - 1.4.2. Η έννοια του «τομέα» και οι λειτουργικές αδυναμίες του
 - 1.4.3. Ένα νεωτερικό φαινόμενο ή παράγωγο της δύσης της νεωτερικότητας;
 - 1.4.4. Διλήμματα μεταξύ τμηματικής και ολιστικής σκέψης
 - 1.4.5. Δεοντολογικές και οντολογικές προσεγγίσεις: Δύο διαφορετικοί δρόμοι που δύσκολα τέμνονται.
- 1.5. Μία σύντομη αναδρομή στην επιστημονική μελέτη του Τρίτου Τομέα

Κεφάλαιο 2

Αλτρουισμός και Φιλανθρωπία- Εθελοντισμός και Εθελοντική εργασία

- 2.1. Φιλανθρωπία και αλτρουισμός
- 2.2. Εθελοντής και εθελοντική εργασία: Διλήμματα στην οικοδόμηση ενός ορισμού
- 2.3. Ο εθελοντικός χαρακτήρας μίας Μ.Κ.Ο.
- 2.4. Εθελοντικές και οργανώσεις αμοιβαίου οφέλους

Κεφάλαιο 3

Η Κοινωνία των Πολιτών

- 3.1. Η ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας των πολιτών
- 3.2. Χαρτογραφώντας την κοινωνία των πολιτών
- 3.3. Η σύγχρονη κοινωνία των πολιτών ως ιδέα και ιδεολογία: Κοινωνιοκεντρική προσέγγιση
- 3.4 Η κοινωνία των πολιτών ως ιδέα και ιδεολογία: Ατομοκεντρική προσέγγιση.

Κεφάλαιο 4

Η Κοινωνική Οικονομία

- 4.1. Ο κοινωνική διάσταση της οικονομίας
- 4.2. Η διπλή καταγωγή της κοινωνικής οικονομίας
- 4.3. Η «νέα» κοινωνική οικονομία

Επίλογος πρώτου μέρους

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΤΡΙΤΟΣ ΤΟΜΕΑΣ: ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Κεφάλαιο 5

Οργανωσιοκεντρικές θεωρήσεις: Διερευνώντας την ιδιοσυστασία των Μ.Κ.Ο.

- 5.1. Η έννοια της οργάνωσης
- 5.2. Το νομικό-οικονομικό πλαίσιο των Μ.Κ.Ο.
- 5.3. Η απαγόρευση διανομής του κέρδους
 - 5.3.1. Πλεονεκτήματα
 - 5.3.2. Μειονεκτήματα
- 5.4. Ο κοινωνικός χαρακτήρας των Μ.Κ.Ο. και η οργανωσιακή τους ετερογένεια
- 5.5. Κατηγοριοποιήσεις και ταξινομήσεις
 - 5.5.1. Η διάκριση σύμφωνα με νομικές μορφές.
 - 5.5.2. Οργανώσεις αμοιβαίου και δημοσίου οφέλους
 - 5.5.3. Οργανώσεις παροχής υπηρεσιών και συνηγορίας
 - 5.5.4. Το μέγεθος γραφειοκρατικοποίησης
 - 5.5.5. Ηγεσία και εσωτερικός έλεγχος
 - 5.5.6. Ο βαθμός εμπορευματοποίησης

Κεφάλαιο 6

Μάκρο- προσεγγίσεις: Κοινωνικο-οικονομικές συνιστώσες που συνθέτουν το πεδίο ανάπτυξης του Τρίτου Τομέα

- 6.1. Η ικανοποίηση αναγκών μέσω του Τρίτου Τομέα: Η πλευρά της ζήτησης
 - 6.1.1. Η ανεπάρκεια της αγοράς
 - 6.1.1.1. Η ασυμμετρία στην πληροφόρηση
 - 6.1.1.2. Το κόστος συναλλαγής
 - 6.1.1.3. Η αποτυχία συμβολαίου
 - 6.1.2. Η ανεπάρκεια του κράτους
 - 6.1.3. Η εθελοντική ανεπάρκεια
 - 6.1.4. Η ανταπόκριση του Τρίτου Τομέα στην ανεπάρκεια του κράτους και της αγοράς
- 6.2. Η πλευρά της προσφοράς
- 6.3. Η κριτική των οικονομικών θεωριών για τον Τρίτο Τομέα
- 6.4. Κοινωνική εμπιστοσύνη, κοινωνικό κεφάλαιο και Τρίτος Τομέας

Κεφάλαιο 7

Τρίτος Τομέας και Κράτος

- 7.1. Μοντέλα σχέσεων Κράτους-Τρίτου Τομέα
- 7.2. Οι Μ.Κ.Ο. συνηγορίας/υπεράσπισης στο πλαίσιο της διακυβέρνησης
- 7.3. Ο Τρίτος Τομέας ως μεταβλητή της εξέλιξης των καθεστώτων κοινωνικής πολιτικής
- 7.4. Από το κοινωνικό κράτος στην κοινωνία πρόνοιας
- 7.5. Κράτος ή Τρίτος Τομέας στο πεδίο παροχής υπηρεσιών; Συγκριτική αποτελεσματικότητα – ουσιαστική καταλληλότητα
 - 7.5.1. Υποδομές
 - 7.5.2. Χρηματοδότηση
 - 7.5.3. Βιωσιμότητα
 - 7.5.4. Σχέση κόστους- αποτελεσματικότητας
 - 7.5.5. Διαπίστωση αναγκών των ομάδων στόχων
 - 7.5.6. Ευελιξία
 - 7.5.7. Εμπιστοσύνη
 - 7.5.8. Διαπίστωση γενικότερων αναγκών σε μακρο-επίπεδο
 - 7.5.9. Προσβασιμότητα και προσαρμοστικότητα σε ομάδες στόχους
 - 7.5.10.Τεχνογνωσία
 - 7.5.11. Ευαισθητοποίηση
- 7.6. Νέες σχέσεις κράτους και Τρίτου Τομέα: Από τη συνεργασία στη συν-διακυβέρνηση;

Κεφάλαιο 8

Ο Τρίτος Τομέας: Επαναπροσδιορισμός και εξέλιξη

- 8.1. Η υβριδοποίηση του Τρίτου Τομέα
- 8.2. Η υβριδοποίηση του Τρίτου Τομέα-Κράτους
- 8.3. Υβρίδια Μ.Κ.Ο. και κερδοσκοπικών επιχειρήσεων
- 8.4. Τρίτος Τομέας και Κοινωνική Οικονομία

ΜΕΡΟΣ 3^ο

ΣΥΝΘΕΤΟΝΤΑΣ ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Κεφάλαιο 9

Η θεωρητική υποδομή

- 9.1 Η θεωρητική υποδομή και τα κύρια ερμηνευτικά εργαλεία
- 9.2. Η συστημική προσέγγιση των κινήτρων
- 9.3. Επανεξετάζοντας την ανάγκη στους ανθρώπους
- 9.4. Η ταξινόμηση της ατομικής δραστηριότητας
- 9.5. Η οντολογική προσέγγιση της δημιουργίας των Μ.Κ.Ο.

9.6. Πρώτη Σύνοψη - Σύνθεση

9.7. Οι τομείς ως συστήματα

Κεφάλαιο 10

Επαναπροσδιορισμός του Τρίτου Τομέα: Η Μάκρο-Θεώρηση

10.1. Ο Τρίτος Τομέας ως συμβολή, προέκταση και προβολή των άλλων τομέων

10.2. Αρχέτυπα τομέων και οργανώσεων

10.3. Η δυναμική συγκρότησης του Τρίτου Τομέα

10.4. Θεωρία σημείων και θέσεων των Μ.Κ.Ο. σε έναν δυναμικό χάρτη του Τρίτου Τομέα (a dynamic niches' theory)

10.4.1. Γενικές τοποθεσίες στις συμβολές-προεκτάσεις

10.4.2. Εφαρμογή του μοντέλου. Ανάλυση περιπτώσεων

10.4.3. Χαρτογραφώντας τον Τρίτο Τομέα

Επίλογος

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Πρόλογος

Η έννοια του Τρίτου Τομέα παραπέμπει σε ένα χώρο που λειτουργεί μεταξύ του πολιτικού και του οικονομικού, μεταξύ του κράτους που στηρίζεται στη λογική της κυριαρχίας, και της αγοράς που χαρακτηρίζεται απ' αυτή του κέρδους. Πρόκειται για έναν κοινωνικό χώρο εξαιρετικά ετερογενή και πολύπλοκο. Εμπεριέχει μη κερδοσκοπικές, μη κυβερνητικές οργανώσεις καθώς και συγγενείς έννοιες και πρακτικές όπως ο εθελοντισμός, η φιλανθρωπία, η κοινωνία πολιτών. Όσον αφορά την κοινωνία πολιτών, αυτή είναι σήμερα μια από τις πιο κεντρικές έννοιες στις κοινωνικές επιστήμες. Εμπλέκεται άμεσα σε διάφορες διαμάχες γύρω από τη δημοκρατία, τον κρατισμό, το νεοφιλελευθερισμό, την κομματικοκρατία, καθώς και τις μονοπωλιακές τάσεις του ύστερου, παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού.

Παρόλα αυτά, υπάρχει γενικευμένη σύγχυση και αοριστία ως προς τι είδους οργανώσεις, δίκτυα και πρακτικές ανήκουν στον Τρίτο Τομέα, καθώς και πώς ακριβώς αυτός συνδέεται με τον κυβερνητικό και επιχειρηματικό χώρο. Για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά την κοινωνία των πολιτών - τα συνδικάτα, τα διάφορα κινήματα, οι τοπικές κοινότητες, οι οργανώσεις αυτοβοήθειας κ.τ.λ. ανήκουν στον Τρίτο Τομέα, στην κοινωνία των πολιτών ή κάπου αλλού; Συνήθως οι συγγραφείς που ασχολούνται με τέτοιου είδους θέματα δίνουν *ad hoc* ορισμούς και απαντήσεις. Ο Π. Ζάννης προσπαθεί να βάλει τάξη σ' αυτή την εννοιολογική αναρχία χρησιμοποιώντας κυρίως τη γενική θεωρία του N. Luhmann περί συστημάτων. Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, ο συγγραφέας κατορθώνει να ξεπεράσει την αυθαίρετη ορολογία και τις εξίσου αυθαίρετες, αθεωρητικές αναλύσεις με τη χρήση θεωρητικά επεξεργασμένων εννοιολογικών εργαλείων που βοηθάνε τον ερευνητή να μελετήσει με λογικά συγκροτημένο τρόπο τον Τρίτο Τομέα στο εσωτερικό του και τις σχέσεις του με τον πολιτικό και οικονομικό τομέα.

Πρόκειται για μια εξαιρετικά διεισδυτική και συγχρόνως διαυγή ανάλυση που ρίχνει άπλετο φως σε μια σειρά από σκοτεινά σημεία στη σχετική, τεράστια βιβλιογραφία που ο Π. Ζάννης γνωρίζει σε βάθος και τη χειρίζεται με επαρκέστατο τρόπο. Έτσι ο συγγραφέας προσφέρει μια θεωρητικά βασισμένη και εμπειρικά

εμπεριστατωμένη ανάλυση που θα καταστεί πολύ χρήσιμος οδηγός σε όσους ασχολούνται σοβαρά με θέματα που σχετίζονται με τον Τρίτο Τομέα.

Σ' ένα πιο θεωρητικό και διεπιστημονικό επίπεδο *Ο Τρίτος Τομέας: Μια Γενική Θεωρία* του Π. Ζάννη συνδέεται και συμπληρώνει κατά κάποιο τρόπο το κλασσικό έργο των J. Cohen και A. Arato (*Civil Society and Social Theory*, 1992) που έχουν επίσης επεξεργαστεί μια λιγότερο γενική θεωρία πάνω στην έννοια της κοινωνία των πολιτών. Οι τελευταίοι στηρίζουν την ανάλυσή τους στην κοινωνιολογική θεωρία του T. Parsons, ενώ ο Π. Ζάννης βασίζει τη δική του στη συστημική θεωρία του N. Luhmann που είναι κατά κάποιο τρόπο ο συνεχιστής του παρσονικού έργου. Και οι δυο προσεγγίσεις μας προσφέρουν εννοιολογικά εργαλεία που μας βοηθούν να καταλάβουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικοί σχηματισμοί της ύστερης νεωτερικότητας συγκροτούνται, αναπαράγονται και μετασχηματίζονται.

Ο εκδημοκρατισμός της κοινωνίας μας χρειάζεται πολιτικό ακτιβισμό. Χρειάζεται επίσης και θεωρητική επεξεργασία αυτού του ακτιβισμού. Η συμβολή του έργου του Π. Ζάννη σ' αυτή τη δεύτερη διάσταση είναι πολύ σημαντική.

22 Μαρτίου 2013

Νίκος Μουζέλης

Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας,

London School of Economics

Εισαγωγή

Η εισαγωγή ενός συγγράμματος είναι τελικά μία πολύ δύσκολη δοκιμασία για έναν κοινωνικό επιστήμονα. Πάντοτε γράφεται στο τέλος, αφού έχει ολοκληρωθεί η συγγραφή. Σε τι να προιδεάσεις και σε τι να δώσεις έμφαση για το περιεχόμενο που θα ακολουθήσει;

Πριν περίπου δέκα χρόνια, όταν ξεκινούσα τη διατριβή μου για τον Τρίτο Τομέα, χρησιμοποίησα τον τίτλο από ένα θεατρικό έργο του Λουίτζι Πιραντέλλο: «Έτσι είναι αν έτσι νομίζετε...». Τι ξεκινούσα να μελετώ; Κάτι που φαινόταν καταρχήν απλό: «Τις εθελοντικές οργανώσεις». Τι «πιο απλό» για έναν κοινωνικό επιστήμονα που μέσα από τις παραστάσεις που είχε στην ελληνική κοινωνία, αλλά και την προσωπική του εμπειρία και αγάπη για τον εθελοντισμό να αναφερθεί σε όλα αυτά τα υπέροχα αλτρουιστικά συναισθήματα, για αυτή τη φωτεινή πλευρά της ανθρώπινης φύσης; Εκείνη την εποχή οι έννοιες Μ.Κ.Ο. (μη κυβερνητικές οργανώσεις – μη κερδοσκοπικές οργανώσεις), Τρίτος Τομέας, κοινωνική οικονομία, κοινωνία των πολιτών ήταν άγνωστες για το ευρύ κοινό, αλλά και για τους επιστήμονες διεθνώς ήταν ο «γνωστός- άγνωστος» της επιστήμης.

Μέχρι σήμερα, παρότι είναι πλέον πολλές εκατοντάδες αν όχι χιλιάδες οι επιστημονικές συμβολές σε παγκόσμιο επίπεδο, τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά, το τοπίο είναι αρκετά σύνθετο και δεν έχει αναπτυχθεί ένα συνεκτικό σώμα θεωριών που να ανταποκρίνεται με επάρκεια σε ποικίλες όψεις και διαστάσεις (Steinberg and Powell, 2006, Anherer and Salamon, 2006, Corry, 2011, R, Taylor, 2011). Το συγκεκριμένο βιβλίο αποσκοπεί στην σαφέστερη δυνατή ανάλυση των πιο σημαντικών συνιστωσών που συνθέτουν τον Τρίτο Τομέα, με τελική κατάληξη τη συγκρότηση μίας Γενικής Θεωρίας.

Σε αυτό το πλαίσιο ας θεωρήσουμε τη μελέτη του Τρίτου Τομέα ως το «δάσος» χωρίς όμως να παραβλέπουμε «τα δέντρα», τις ποικίλες Μ.Κ.Ο.. Βάσει αυτής της προβληματικής αποφάσισα (και ελπίζω να είναι επιτυχές το σημείο ισορροπίας που έθεσα) να μελετήσω τον Τρίτο Τομέα και τις συγγενείς έννοιες ως ολότητες μέσα από διεπιστημονική θεώρηση με έμφαση στην Κοινωνιολογία, την Κοινωνική Πολιτική, την Πολιτική Επιστήμη και την Πολιτική Οικονομία, αξιοποιώντας επιλεκτικά θεωρητικά εργαλεία και αφετηρίες και από άλλες κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Τέλος, αναλύω τον Τρίτο Τομέα ως μέρος

του ευρύτερου οικοσυστήματος της κοινωνίας, απόλυτα συνυφασμένο με ποικίλες διαστάσεις των ανθρωπίνων σχέσεων, με έμφαση στο κράτος και στην αγορά διερευνώντας τις λειτουργίες που επιτελεί στη διάσταση της κοινωνικής πολιτικής, και των νέων συνθηκών διακυβέρνησης.

Αν και αυτός είναι ο απώτερος στόχος, δεν σημαίνει ότι δεν κατανοώ την αναγκαιότητα χρηστικών και σαφών ορισμών. Ο Τρίτος Τομέας δεν είναι απλά ένα πεδίο ανάλυσης της πραγματικότητας για να φιλοσοφούν οι θεωρητικοί επιστήμονες. Είναι κάτι περισσότερο από αναγκαία η αποσαφήνιση όρων και εννοιών. Γι' αυτό στις επόμενες σελίδες θα δοθούν με το μέγιστο δυνατό βαθμό σαφήνειας απαντήσεις σε μία σειρά ερωτήματα που αφορούν άμεσα ή έμμεσα στο πεδίο μελέτης.

Κατόπιν αναρίθμητων αλλαγών στη δομή, το βιβλίο επιμερίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, θα προσεγγίσουμε εισαγωγικά έννοιες και ορισμούς που συνθέτουν τον Τρίτο Τομέα, και θα εντοπίσουμε ορισμένα επιστημολογικά ζητήματα που δυσχεραίνουν τη μελέτη του. Μεγαλύτερη ανάλυση θα δοθεί σε συγγενείς έννοιες: Στον εθελοντισμό και στη φιλανθρωπία, στην κοινωνία των πολιτών και στην κοινωνική οικονομία. Επομένως το πρώτο μέρος του βιβλίου εξυπηρετεί τις ανάγκες γνωριμίας του πεδίου της μελέτης μας, αποσαφηνίζοντας όρους και έννοιες που έχουν εισέλθει στο σύγχρονο επιστημονικό διαλόγο, αποσκοπώντας στην ορθή χρήση τους που δυστυχώς ιδιαίτερα στη χώρα μας είναι ακόμα νεφελώδεις και συγκεχυμένοι.

Στο δεύτερο μέρος θα διεισδύσουμε περισσότερο στο περιεχόμενο. Αναγκαστικά αυξάνεται ο βαθμός δυσκολίας, καθώς θα εμβαθύνουμε από διεπιστημονικές προσεγγίσεις και υπό το πρίσμα ποικίλων θεωριών που έχουν αναπτυχθεί σε μέσο επίπεδο (οργανωσιακό) και στο - μακρο επίπεδο με ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις με το κράτος και τον επιχειρηματικό-οικονομικό τομέα.

Στο τρίτο μέρος, αξιοποιώντας τα δεδομένα και τις θεωρήσεις των προηγούμενων μερών θα προταθεί μία Γενική Θεωρία, από το μικρό έως το μακρο κοινωνιακό επίπεδο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Νίκο Μουζέλη για την μεγάλη τιμή να συγγράψει τον πρόλογο του βιβλίου, τον φίλο και συνάδελφο Γαβριήλ Αμίτση και τον Αλέξανδρο Παπαζήση που υποστήριξαν την έκδοση αυτή, όπως και τη Γωγώ Κουτσούγερα για τη βοήθεια στην ταξινόμηση της βιβλιογραφίας. Όμως οι περισσότερες δυσκολίες σε κάθε συγγραφικό εγχείρημα δεν σχετίζονται με καθαυτό,

αλλά από τη υποστήριξη του άμεσου περιβάλλοντος που σου επιτρέπει να αφιερωθείς σε αυτόν τον σκοπό. Για αυτό οφείλω ευγνωμοσύνη στους γονείς μου Αντώνη και Αγγελική, στην αδελφή μου Μαρία και στην αδελφική φίλη Θεανώ Μανουδάκη για τη συμπαράσταση, στους εθελοντές της οργάνωσής μας «Μ.Κ.Ο. Κοινωνικής Παρέμβασης και Σχεδιασμού - Αθηνά», όπως και στα επίτιμα μέλη Ζωή Σπανού και Αλέξη Στασινόπουλο. Τέλος, ευχαριστώ και όλους τους φοιτητές, συναδέλφους και δημόσιους λειτουργούς από πολυάριθμα μαθήματα, σεμινάρια και δημιουργικές συζητήσεις, που με βοήθησαν να απαγκιστρωθώ από τον «υποκειμενισμό του συγγραφέα» και να προσεγγίσω όσο πιο αντικειμενικά μπορώ τα θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα στη μελέτη του πεδίου.

Παναγιώτης Ζάννης

Μέρος 3^ο

Συνθέτοντας μία Γενική Θεωρία για τον Τρίτο Τομέα

Κεφάλαιο Ένατο

Η θεωρητική υποδομή

Όπως γίνεται αντιληπτό, αν θεωρούσαμε αξιωματικά ότι τα κίνητρα συγκρότησης του Τρίτου Τομέα είναι «κοινωνικά», θα ήταν σίγουρα προβληματικό και η οντολογική ανάλυση θα ενσωμάτωνε δεοντολογικά χαρακτηριστικά. Παρότι οι Μ.Κ.Ο. παραπέμπουν ιδεοτυπικά σε κοινωνικούς και ιδεαλιστικούς σκοπούς, στην πραγματικότητα είναι το αποτέλεσμα ποικίλων ατομικών κινήτρων. Από αλτρουιστικά έως άκρως ιδιοτελή και υπολογιστικά.

Κάθε οργάνωση είναι μία μορφή συλλογικής δράσης που φυσικά δεν είναι ανεξάρτητη από τα πρόσωπα που συμμετέχουν. Τα ατομικά κίνητρα των δημιουργών καθορίζουν σημαντικά τόσο τη φύση όσο και τον τρόπο που συμπεριφέρεται στο ευρύτερο ανθρώπινο οικοσύστημα. Επομένως η ανάλυση οφείλει να έχει ως αφετηρία τα κίνητρα των προσώπων που συμμετέχουν στις Μ.Κ.Ο., τους σκοπούς τους και πως μέσω των Μ.Κ.Ο. επιχειρούν να τους επιτύχουν. Περαιτέρω, χρειάζεται να εξετάσουμε πως αλληλεπιδρούν τα άτομα μεταξύ τους στο εσωτερικό περιβάλλον της οργάνωσης και διαμέσου αυτής με το εξωτερικό. Επίσης, η οργάνωση ως ολότητα αποκτά μία δομή, συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και συμπεριφορά, διασυνδέεται και αλληλεπιδρά ως ιδιαίτερη οντότητα προς το περιβάλλον και προς τα μέλη της. Ακολουθώς, εντάσσεται και αποτελεί μέρος ολότητων που αποκαλούνται πεδία δραστηριότητας, τομείς ή άλλοι ευρύτεροι σχηματισμοί που επηρεάζουν και καθορίζουν την ύπαρξη, τη μορφή τους και τον τρόπο που συμπεριφέρεται στο ευρύτερο περιβάλλον. Η έννοια του Τρίτου Τομέα αποτελεί μία από αυτές τις μεγαλύτερες ολότητες.

9.1 Η θεωρητική υποδομή και τα κύρια ερμηνευτικά εργαλεία

Στη συγκρότηση της γενικής θεωρίας θα αξιοποιήσουμε τις διεπιστημονικές αναλύσεις μέχρι τώρα, αλλά θα τις εντάξουμε σε μία διαφορετική μεθοδολογία. Από το ατομικό έως το τομεακό επίπεδο, θα επιχειρήσουμε σχηματοποιήσουμε και να ερμηνεύσουμε το πλαίσιο ανάπτυξης του Τρίτου Τομέα και τα βασικά μεθοδολογικά εργαλεία που θα χρησιμοποιήσουμε είναι:

- **η συστημική θεωρία** και ιδιαίτερα η λειτουργικό-δομική που αναπτύχθηκε κυρίως από τον Niclas Luhmann¹⁴⁸,
- **και η έννοια της ανάγκης** ως *κινητήρια δύναμη* των συστημάτων που μελετούμε.

«Σύστημα, ανεξαρτήτως της σύνθεσης και του μεγέθους, αποκαλείται κάθε σχηματισμός επιμέρους στοιχείων που συνδέονται μεταξύ τους με μη γραμμικές σχέσεις και κάθε ένα από αυτά συνιστά για το άλλο όρο της δυνατότητάς του» (Willke, 1996: 11). Αποτελεί εκροή εσωτερικών παραγόντων, αλλά και του εξωτερικού περιβάλλοντος που καθορίζει τις συνθήκες της ύπαρξής του. Σύστημα σημαίνει αλληλεπίδραση, μερική ή ολική αλληλεξάρτηση, σύμπραξη υπό συγκεκριμένους όρους και συνθήκες. Εμπεριέχει επιμέρους υποσυστήματα, τα υποσυστήματα άλλα υποσυστήματα κ.ο.κ.. Όπως γίνεται αντιληπτό η συστημική θεώρηση συμπεριλαμβάνει ολόκληρη τη φύση και τα άπειρα υποσυστήματά της. Από τον σχηματισμό της ανόργανης και της ενόργανης ύλης, το μόριο, το άτομο το quark, τον άνθρωπο, την οργάνωση, τις κοινωνίες, όπως και κάθε άλλη διάταξη που συνιστά κάθε αντιληπτή από τον άνθρωπο ολότητα. Για παράδειγμα το άτομο (atom) απαρτίζεται από πρωτόνια, νετρόνια, ποζιτρόνια, ηλεκτρόνια, πυρήνα (και άλλες μικρότερα στοιχεία της ύλης) με συγκεκριμένη δομή και λειτουργία. Αποτελεί ένα σύστημα που σε συνάρτηση με άλλα άτομα δημιουργούν μεγαλύτερα συστήματα, τα μόρια. Σε διαφορετικές αναλογίες, ο άνθρωπος και οι ομάδες που συμμετέχει αποτελούν κοινωνικά συστήματα που μπορούν να μελετηθούν σε συνάρτηση με τα επιμέρους συστήματα που τα συγκροτούν, όπως και με το εξωτερικό περιβάλλον καθώς υφίστανται, καθορίζονται και μεταβάλλονται από αυτό και μέσα σε αυτό.

Το δεύτερο ερμηνευτικό εργαλείο είναι η έννοια της ανάγκης/αναγκαιότητας. Θα χρησιμοποιήσουμε ως βάση τον πλέον ίσως διασταλτικό ορισμό: «Ανάγκη είναι κάτι που δεν υπάρχει και χρειάζεται» (Samuriwalla, 1985:164) και όπως θα προταθεί,

¹⁴⁸ Ενδεικτικά, βλ. Luhmann, 1995, 2012

έχει αφετηρία κάθε σύστημα ξεχωριστά εφόσον πληρούνται ορισμένες συνθήκες. Οι ανάγκες ποικίλων συστημάτων έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, μία ανάγκη για έναν άνθρωπο είναι να καταναλώσει φρούτα. Εκροή της ενδογενούς αναγκαιότητας μίας πορτοκαλιάς είναι να παράξει πορτοκάλια (σίγουρα όχι με σκοπό να τα καταναλώσει ο άνθρωπος!). Συνεπώς η αναγκαιότητα είναι διαφορετική στον άνθρωπο και στην πορτοκαλιά. Όμως μία πορτοκαλιά και ένας άνθρωπος αποτελούν δύο διαφορετικά συστήματα τα οποία μπορούν και συνυπάρχουν στο ίδιο περιβάλλον και συνδέονται με έναν συγκεκριμένο τρόπο που βασίζεται σε διαφορετικές αναγκαιότητες. Ο άνθρωπος εκούσια τη φροντίζει για να αποκτήσει τους καρπούς- η πορτοκαλιά ακούσια επωφελείται από την φροντίδα του ανθρώπου και διατηρείται προφυλαμένη από κινδύνους (ασθένειες - πιθανή έλλειψη νερού). Και τα δύο συστήματα μπορούν και συνυπάρχουν σε συνάρτηση με τις συνθήκες του ευρύτερου περιβάλλοντος και των αναγκαιοτήτων άλλων συστημάτων.

Συνθέτοντας τα δύο εργαλεία ανάλυσης, θα προτείνω τον εξής **ορισμό της ανάγκης**: **«Την ενδογενή τάση αντίδρασης ενός συστήματος (ακούσια ή εκούσια, συνειδητή ή ασυνειδητή) προς τα μέρη που το συνιστούν και προς το περιβάλλον με σκοπό να διατηρήσει τη λειτουργικότητα ή (ή και) τη βιωσιμότητα του, κατά τρόπο που τις εκλαμβάνει το ίδιο»**. Ο ορισμός εντοπίζει και αναγνωρίζει ως ανάγκη το βασικό αίτιο μίας ενέργειας που προέρχεται από κάθε σύστημα ξεχωριστά:

- *Είναι αντίδραση* εφόσον θεωρήσουμε ως δράση τους παράγοντες που επιδρούν σε αυτό (εξωτερικούς από το περιβάλλον και εσωτερικούς από τα υποσυστήματα του). Κάθε αντίδραση ωστόσο έχει συνέπειες-εκροές και στο εσωτερικό περιβάλλον του συστήματος και στο εξωτερικό.
- *Αναγνωρίζεται ως ανάγκη* εφόσον το ίδιο το σύστημα έχει τη δυνατότητα να εκλάβει τις δράσεις ως δυνάμεις που απειλούν τη λειτουργικότητά ή τη βιωσιμότητά του. Που σημαίνει ότι το ίδιο ή τα μέρη που το απαρτίζουν έχουν τη δυνατότητα κατά κάποιο τρόπο να τις αντιληφθούν. Διαφορετικά δεν θα αποτελούσε ανάγκη και θα ήταν απλώς μία φυσική αντίδραση¹⁴⁹.
- Είναι *ενδογενής* καθώς προέρχεται από το εσωτερικό του συστήματος

¹⁴⁹ Οι πέτρες αποτελούν ένα σύστημα ανόργανης ύλης, οι δυνάμεις που τη διατηρούν είναι φυσικές, αλλά δεν διαπιστώνεται κάποια εσωτερική αναγκαιότητα να διατηρήσει την ύπαρξή της.

- *Είναι τάση* καθώς δεν οδηγεί απαραίτητα σε συγκεκριμένη αντίδραση, γιατί κάποιες εκλαμβανόμενες ως ανάγκες δεν σημαίνει απαραίτητα ότι επιχειρείται να ικανοποιηθούν, είτε επιμερίζεται η αναγκαιότητά τους σε επιμέρους υποσυστήματα.
- *Κάθε σύστημα εκλαμβάνει διαφορετικά ή διαφοροποιημένα τη λειτουργικότητα ή τη βιωσιμότητά του, τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τις δράσεις που το απειλούν, όπως και τη μορφή της αντίδρασης.*

Ο προτεινόμενος ορισμός αποτελεί τόσο τη βάση της παρακάτω ανάλυσης, όσο και εκροή αυτής με την οποία και τεκμηριώνεται. Για την οικονομία του χώρου και για να μην αποπροσανατολιστεί ο αναγνώστης από τον σκοπό του βιβλίου, οι αναφορές τόσο στη συστημική θεωρία¹⁵⁰ (που είναι σχετικά σύνθετη) όσο και στις θεωρίες των αναγκών θα είναι πολύ σύντομες και σε συγκεκριμένα σημεία που εκτιμώ ότι είναι πιο λειτουργικό. Άλλωστε πιστεύω ότι δεν είναι αναγκαίο να προστρέξουμε διεξοδικά στη θεωρία για να γίνει το κεφάλαιο κατανοητό, αλλά και να τεκμηριωθεί η υποδομή της προτεινόμενης Γενικής Θεωρίας.

9.2. Η συστημική προσέγγιση των κινήτρων

Σχεδόν καθημερινά ανακαλύπτουμε από τις φυσικές επιστήμες ότι η έννοια του «τυχαίου» δεν υφίσταται στη φύση. Οτιδήποτε «τυχαίο» είναι πάντοτε αποτέλεσμα κάποιων άλλων συνθηκών που οδηγούν σε ένα συμβάν. Στην πραγματικότητα, θεωρούμε «τυχαίο» όταν δεν έχουμε συνυπολογίσει όλες τις αιτίες που οδήγησαν σε αυτό. Κάθε συμβάν είναι επομένως αποτέλεσμα κάποιων παραγόντων. Αυτοί οι παράγοντες έχουν συνδιαμορφωθεί από άλλους κ.ο.κ. Στην ουσία είναι εκροές του αέναου μετασχηματισμού συστημάτων που μέσω της σύγκρουσης, ένωσης, σύνθεσης, σύμπραξης ή διαίρεσης σε άλλα βιωσιμότερα, προκαλούν κάθε αντιληπτό από εμάς συμβάν. Το αίτιο και το αιτιατό συντελείται από κάποια ή κάποιες ανάγκες επιβίωσης των συστημάτων και των υποσυστημάτων τους, ή αποτελούν φυσικές συνέπειες του μετασχηματισμού άλλων συστημάτων που δεν διαπιστώνονται ενδογενείς αναγκαιότητες. Συγκρούσεις, συνθέσεις, διαιρέσεις

¹⁵⁰ Για όσους ενδιαφέρονται να εντρυφήσουν στη συστημική θεωρία ένα εξαιρετικό εισαγωγικό βιβλίο είναι του Helmut Willke: «Εισαγωγή στη Συστημική Θεωρία», από τις εκδόσεις Κριτική

μετασχηματίζουν σε μικρό επίπεδο τη δομή των συστημάτων, και σε μεγάλο επίπεδο τα μεγαλύτερα συστήματα επηρεάζουν τα υποσυστήματα που τα συνθέτουν.

Η αναγκαιότητα επιβίωσης των συστημάτων προέρχεται κατά κανόνα από το μικρό ή το μεγάλο επίπεδο¹⁵¹; Στα μέγα- συστήματα η απάντηση δεν είναι σαφής¹⁵². Άλλωστε η συστημική θεωρία μπορεί να δώσει απαντήσεις σε ένα μέσο επίπεδο (Wilke, 1996). Ο μικρόκοσμος και ο μεγάλος κόσμος μέχρι σήμερα είναι πεδία και διαστάσεις περισσότερο θεωρητικών διερευνήσεων παρά αποδεικτικών δεδομένων. Ωστόσο, οι σύγχρονες θεωρίες για τη διαστολή του σύμπαντος, του Big Bang, όπως και η μοριακή βιολογία μας οδηγούν στην εκτίμηση ότι η εξέλιξη έχει πιθανότατα κύρια φορά από το μικρό προς το μεγάλο επίπεδο. Σε αυτό που μπορούμε ωστόσο να είμαστε περισσότερο σίγουροι είναι ότι στο μέσο - σύστημα της γης οι έμβιοι οργανισμοί εξελίχθηκαν από το μικρό επίπεδο. Η πρώτη μορφή οργανικής ζωής (ένα σύστημα) που γεννήθηκε στη θάλασσα ήταν αποτέλεσμα μίας αναγκαιότητας κάποιων συστημάτων (μεγαλύτερων ή μικρότερων) που η συνένωσή τους μέσα σε ένα ευνοϊκό περιβάλλον επέτρεψε τη δημιουργία των πρώτων μορφών ζωής.

Σε απλά βιολογικά συστήματα (τα προκαρυωτικά κύτταρα) δημιουργήθηκε η ανάγκη της επιβίωσης και μέσω του d.n.a μετέφεραν πληροφορίες στους απογόνους του. Η εξελικτική διαδικασία προσαρμογής και επιβίωσης δημιούργησε άλλα συστήματα όπως τα ευκαριωτικά κύτταρα¹⁵³ που μέσω της επίδρασης του περιβάλλοντος ενσωμάτων πληροφορίες των προηγούμενων συστημάτων. Η εξέλιξη και η αναπαραγωγή είχε αποτέλεσμα τη μεταβίβαση εξελιγμένου γενετικού υλικού σε απογόνους δημιουργώντας τις διαφορετικές μορφές ζωής. Όσες από αυτές επιβίωσαν (δηλαδή προσαρμόστηκαν με επιτυχία στο ευρύτερο οικοσύστημα) αναπαράχθηκαν και εξελίχθηκαν. Πολλές άλλες εξαφανίστηκαν. Καταλήγοντας στο σήμερα που μετά από άπειρες εξελικτικές διακλαδώσεις υπάρχει ένας βιόκοσμος με τεράστια ποικιλία οργανισμών.

¹⁵¹ Μέγα-σύστημα ας θεωρήσουμε στη συγκεκριμένη περίπτωση παραδειγματικά, τον μεγάλος-κόσμο. Δηλαδή το σύμπαν ή και ευρύτερα κάτι που ίσως υπάρχει και δεν μπορούμε να το αντιληφθούμε. Μικρό σύστημα εννοούμε τον μικρόκοσμο, που δεν γίνεται αντιληπτός από τον άνθρωπο αλλά με τις αισθήσεις του.

¹⁵² Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι «η θεωρία της Γαίας» ως ένα μέγα σύστημα που επηρεάζει τα μικρότερα συστήματα του πλανήτη μας τα οποία και την απαρτίζουν, αν και δεν έχει τεκμηριωθεί ικανοποιητικά.

¹⁵³ Τα ευκαριωτικά είναι κύτταρα που διαθέτουν πυρήνα, και συνθέτουν τα αποκαλούμενα τέσσερα βασίλεια της φύσης: Τα Φυτά, τα Ζώα, τα Πρώτιστα και τους Μύκητες

Κάθε οργανισμός από τον απλούστερο έως τον πιο σύνθετο έχει ανάγκη ορισμένες περιβαλλοντικές συνθήκες για να επιβιώσει. Τα ζώα χρειάζονται τροφή και νερό για να αντλήσουν τα απαραίτητα συστατικά για την επιβίωσή τους. Αλλά στο βαθμό που δεν βρίσκονται πάντοτε σε αφθονία στο περιβάλλον, οι οργανισμοί είναι αναγκασμένοι να ανταγωνιστούν άλλους οργανισμούς για να τα διεκδικήσουν. Σε αυτή την αέναη μάχη εξελίσσονται, συγκρούονται, αλληλοεξοντώνονται ή και συμμαχούν με σκοπό να αποκτήσουν συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με την απόκτηση των αναγκαίων πόρων για επιβίωση. Οπως αναφέρθηκε η έννοια κλειδί σε αυτή τη διαδικασία είναι η ικανότητα προσαρμογής. Αν ένας οργανισμός (σύστημα) είναι «δυνατός» κρίνεται μόνον από το αποτέλεσμα της μακροχρόνιας μάχης της επιβίωσης: Κατά πόσον δηλαδή θα μπορέσει να προσαρμοστεί με επιτυχία στην απόκτηση των πόρων που έχει ανάγκη σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον που διαρκώς μεταβάλλεται.

Ας επικεντρωθούμε στο ζωικό βασίλειο στο οποίο δύο ένστικτα - δύο βασικές αναγκαιότητες είναι κοινές: **της επιβίωσης και της αναπαραγωγής**. Η μία για τη διατήρηση στη ζωή και η δεύτερη για την «κληροδότηση» του D.N.A. στους απογόνους. Η ανάγκη για αναπαραγωγή σε όλα τα ζώα εκτός του ανθρώπου είναι ασυνείδητη και η επιλογή αρσενικών και θηλυκών για ζευγάρι ακολουθεί έναν γενικό κανόνα. Την επιλογή αυτών που έχουν πιο ισχυρά γονίδια και συμβατούς με τα ίδια οργανισμούς ούτως ώστε οι απόγονοί τους να είναι γονιδιακά πιο ισχυροί για να επιβιώσουν. Και πάλι ενστικτωδώς οι γονείς προστατεύουν τα μικρά τους μέχρι να είναι σε θέση να επιβιώσουν μόνα τους. Σε οποιοδήποτε είδος τα μικρά είναι προστατευμένα ή ο αριθμός τους είναι μεγάλος ώστε να επιβιώσουν κάποια από αυτά, τότε δεν απαιτείται ειδική μέριμνα από τους γονείς¹⁵⁴. Μπορούμε συνεπώς να αντιληφθούμε ότι η μεταβίβαση της γενετικής πληροφορίας μέσω της διασταύρωσης με ένα συγγενικό σύστημα (οργανισμό του ίδιου ή παρόμοιου είδους) έχει σκοπό (αναγκαιότητα) τη δημιουργία απογόνων με πιο ισχυρά γονίδια για να μπορέσει να επιβιώσει και αυξημένες δυνατότητες να γονιμοποιηθεί και να αναπαραχθεί με ένα άλλο «ισχυρό συγγενικό σύστημα» κ.ο.κ.

Ας εξετάσουμε περισσότερο τη διάσταση (ανάγκη) της επιβίωσης. Με ποιον τρόπο κάθε ζώο αγωνίζεται να επιβιώσει; Υπάρχουν γενικά δύο κατηγορίες. Αυτά

¹⁵⁴ Οι θαλάσσιες χελώνες γεννούν πολλά αυγά, γιατί κάποια από τα μικρά που θα γεννηθούν δεν θα προλάβουν να φτάσουν στη θάλασσα για να προστατευτούν από τα πουλιά. Κάποια όμως θα προλάβουν, αυτά που πιθανόν είναι τα πιο γερά.

που έχουν ζουν μόνα τους και εκείνα που ζουν σε ομάδες. Ο αετός δεν ζει σε σμήνη γιατί δεν απειλείται από άλλα πτηνά, αλλά και δεν χρειάζεται άλλους αετούς για την ανεύρεση τροφής. Οι ουραγοτάγκοι της νοτιοανατολικής Ασίας παρότι διαφέρουν μόλις 3,6% γενετικά από τον άνθρωπο ζουν μόνοι τους και συνευρίσκονται μόνον για την αναπαραγωγή τους (Diamond, 2005: 444). Τα αγελαία όντα έχουν πολύ μικρότερες δυνατότητες να επιβιώσουν μόνα τους και ζουν σε συλλογικότητες. Αυτό εκλαμβάνεται ότι κάποια όντα έχουν την ανάγκη να ζήσουν ομαδικά ενώ άλλα όχι.

Κατά τη διαδικασία εξέλιξης πολλά από τα αγελαία ζώα δημιούργησαν συγκεκριμένους τρόπους επικοινωνίας, συνύπαρξης και συνεργασίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν συγκρούονται ή δεν ανταγωνίζονται μεταξύ τους, αλλά έχουν δημιουργήσει κάποιες περισσότερο ή λιγότερο σταθερές σχέσεις συνύπαρξης (σχηματισμούς, ζώα-ηγέτες, οργάνωση της συλλογικής ζωής μέσα από παγιωμένους τρόπους συμπεριφοράς, οργανωμένους τρόπους επίθεσης ή άμυνας). Επίσης, η συμμαχία δεν προκύπτει μόνον ανά είδος. Πολλά ζώα έχουν αναπτύξει συμμαχίες ακόμα και με ανταγωνιστές ή τους εχθρούς τους. Ένας καρχαρίας αφήνει πολλά μικρά ψαράκια να καθαρίσουν το σώμα του από μικροοργανισμούς. Φιλικά ζώα προς τον άνθρωπο, όπως τα σκυλιά, ζουν μαζί τους γιατί δεν αισθάνονται τον άνθρωπο ως εχθρό (κυρίως στις δυτικές κοινωνίες) και ταΐζοντας τα βοηθά να επιβιώσουν.

Εδώ υφίσταται ένα κρίσιμο ερώτημα: *«Η αναγκαιότητα επιβίωσης προκύπτει από το είδος ή από κάθε ξεχωριστή βιολογική μονάδα»;* Δηλαδή κάθε ζώο διαισθάνεται την ανάγκη διαίωσισης του είδους του ή ενδιαφέρεται μόνον για τη δική του επιβίωση και αναπαραγωγή; Η θεωρία του Δαρβίνου είναι σαφής ως προς αυτό. Το πιο ισχυρό θα επιβιώσει ακόμα αν χρειαστεί να αλληλοεξοντωθούν τα μέλη μίας αγέλης. Γίνεται εμφανές από τον ανταγωνιστικό τρόπο με τον οποίο προσπαθούν να γονιμοποιήσουν τα θηλυκά. Η συμβίωση είναι «συμμαχία» μεταξύ όντων και προκύπτει ως αναγκαία επιλογή προσαρμογής όταν ένας οργανισμός δεν μπορεί να επιβιώσει μόνος του. Αυτό βέβαια δεν εξασφαλίζει απαραίτητα τη διαίωσιση στο χρόνο, αλλά πώς διαισθάνεται κάθε μέλος την ανάγκη για αυτοπροστασία και αναπαραγωγή.

Αν συνθέσουμε τις δύο ανάγκες της επιβίωσης και της αναπαραγωγής θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι αποτέλεσμα μίας πρωθύστερης και θεμελιώδους ανάγκης. Να διαιωνίσουν το γενετικό τους υλικό εμπλουτίζοντας το με ανθεκτικότερα στοιχεία. *Με αυτή τη λογική κάθε βιολογική μονάδα είναι απλώς ένας*

ιδιαίτερος φορέας γενετικού υλικού με σκοπό απλά να το ισχυροποιήσει κατά τη μεταβίβασή του. Καταλήγουμε εύλογα ότι στη φύση η σύμπραξη-συμμαχία μεταξύ των έμβιων οργανισμών είναι αποτέλεσμα της ανάγκης κάθε ενός μέλους ξεχωριστά για να επιβιώσει και να αναπαραχθεί. Τα σμήνη, οι αγέλες και όλες οι κατηγορίες συνύπαρξης αποτελούν συμμαχίες επιβίωσης.

Υπάρχει ωστόσο και η ανταγωνιστική θεώρηση. Αρκετές είναι οι παρατηρήσεις που ανιχνεύουν την «αλτρουιστική» συμπεριφορά ορισμένων ζώων υποδηλώνοντας ότι είναι έμφυτη σε ένα μέρος του ζωικού βασιλείου. Αν διαπιστώνεται, τότε λειτουργεί ως ισχυρό αντεπιχείρημα ενάντια στη θεωρία της «φυσικής επιλογής». Επειδή θα μπορούσαμε να τεκμηριώσουμε ότι η αναγκαιότητα προέρχεται και υπερατομικά, από το σύνολο προς την μονάδα...

Υπάρχει «αλτρουισμός» στα ζώα ή είναι απλά ατομιστικά όντα που κατά ανάγκη εντάσσονται σε ομάδες με σκοπό την επιβίωση καθενός ξεχωριστά; Η νοητή γραμμή διαχωρισμού της ιδιοτελούς από την «αλτρουιστική» συμπεριφορά οριοθετείται όταν ένα ζώο ρισκάρει τη δική του βιωσιμότητα για να προστατεύσει ένα άλλο. Ερευνητικά παρατηρείται κυρίως μεταξύ αυτών που υπάρχει κάποια συγγένεια (kin altruism). Ωστόσο, αυτή η διαπίστωση εξηγείται και πάλι με τη θεωρία ότι θα επιβιώσει το συγγενικό D.N.A. για να κληροδοτηθεί στους απογόνους (Hamilton, 1996, βλ. και Schino and Aureli 2010)¹⁵⁵. Τί συμβαίνει όμως όταν δεν υπάρχει συγγένεια μεταξύ τους; Και πάλι διακρίνονται κάποιες «αλτρουιστικές» συμπεριφορές. Ωστόσο, το πρόβλημα είναι ότι οι μελέτες αποδίδουν συνήθως την αλτρουιστική συμπεριφορά κάποιων ζώων απευθείας στα γονίδια ή στα ένστικτα, παραβλέποντας συχνά τη νοημοσύνη τους και τις διαδικασίες μάθησης και μίμησης.

Όσο πιο εξελιγμένα νοητικά είναι κάποια όντα τόσο πιο σύνθετος και περίπλοκος είναι ο τρόπος που εκλαμβάνουν τις ανάγκες τους. Τα διάσημα σκυλιά του Παβλόφ¹⁵⁶ με νοητική διεργασία μπορούν να μάθουν πως να ικανοποιούν ή

¹⁵⁵ Η θεωρία του Hamilton εξηγεί τον αλτρουισμό στα μυρμήγκια, στις μέλισσες και στις σφήκες, γιατί αυτά τα έντομα έχουν ένα ειδικό σύστημα γενετικής κληρονομικότητας. Ένα μυρμήγκι ενδέχεται να έχει περισσότερα κοινά γονίδια με τα «αδέλφια» του παρά με τους απογόνους, κάτι που εξηγεί την ιδιαίτερη συμπεριφορά (μεταξύ αδελφιών) σε αυτά τα έντομα (Βλ. Hamilton, 1996). Εδώ ο Δαρβίνος διέκρινε μία εξαίρεση της φύσης που τον είχε προβληματίσει. Ο Hamilton συμπλήρωσε εντυπωσιακά αυτό το κενό, παρότι η μελέτη του παραμερίστηκε μερικά χρόνια μέχρι την αναγνώρισή της από τους επιστήμονες.

¹⁵⁶ Ο Παβλόφ επινόησε μια μέθοδο μέτρησης του παραγόμενου σάλιου κατά τη διατροφή ενός σκύλου. Αρχικά η δράση των σιελογόνων αδένων ξεκινούσε με την εισαγωγή της τροφής στο στόμα του σκύλου που αποτελούσε και το αρχικό ερέθισμα. Γρήγορα όμως ο Παβλόφ παρατήρησε πως και άλλα ερεθίσματα, όπως τα βήματα εκείνου που ταΐζει το σκύλο ή ο ήχος ενός κουδουνιού όταν πλησιάζει το

νομίζουν ότι θα ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους. Η νοημοσύνη τους παρέχει ακόμα περισσότερες πιθανότητες επιβίωσης, ακόμα και αν εξαπατώνται συχνά από αυτή. Ένα σμήνος πουλιών προσπαθεί να αποφύγει την επίθεση ενός γερακιού, ενώ αν είχαν «συμμαχήσει» τα μέλη του θα αμύνονταν πιο αποτελεσματικά και σίγουρα θα μπορούσαν και να εξοντώσουν τον εχθρό τους. Αντίθετα, κάθε ένα αντιλαμβάνεται ότι απλά και μόνον η συμμετοχή στο σμήνος παρέχει περισσότερες δυνατότητες ατομικής επιβίωσης γιατί ίσως υποθέτουμε (ως άνθρωποι) ότι ο κυνηγός τους έχει πολλαπλές επιλογές για το θήραμά του. Αισθάνεται έτσι μεγαλύτερη ασφάλεια από το να πετούσε μόνο του. Είναι η συμπεριφορά με την οποία πιθανόν αντιλαμβάνεται ότι έχει μεγαλύτερες πιθανότητες επιβίωσης¹⁵⁷. Τα ίδια τα πουλιά ταυτόχρονα μιμούνται τα άλλα που ζουν στο σμήνος μέσα από την παρατήρηση. Η νοημοσύνη εμπεριέχει επομένως την εμπειρία και τη μάθηση. Αν «κάνουν λάθος» σε οποιαδήποτε εκτίμηση είναι πιθανόν να απειληθεί η βιωσιμότητά τους. Όπως αναφέρθηκε αφορά στον τρόπο που τα ίδια διαισθάνονται ότι μπορούν να επιβιώσουν, δεν σημαίνει βέβαια ότι είναι και ο πιο αποτελεσματικός. Επιπρόσθετα, ακόμα και στο ίδιο είδος όλα τα μέλη δεν σημαίνει ότι θα συμπεριφερθούν σε ποικίλες περιπτώσεις ακριβώς με τον ίδιο τρόπο, καθώς κάθε μονάδα διαθέτει ιδιαίτερο μηχανισμό αντίληψης και νόησης.

Αν υπήρχε ως πρωταρχική ανάγκη η επιβίωση του είδους ή της αγέλης και όχι κάθε μονάδας ξεχωριστά, γιατί πολλά ζώα δεν έχουν αναπτύξει μηχανισμούς συλλογικής άμυνας απέναντι σε επιτιθεμένους; Ενώ διαπιστώνεται ότι πολλά αγελαία είδη συμμαχούν μόνον για να παγιδεύσουν την τροφή τους, όταν αμύνονται συνήθως δεν συνεργάζονται. Συνεπώς η νοημοσύνη όπως και τα αρχέγονα ένστικτα έχουν καθοριστικό ρόλο στον αγώνα για επιβίωση, αλλά δεν ταυτίζονται. Οι εξαιρέσεις που εντοπίζονται ως «πραγματικός αλτρουισμός» μεταξύ των ζώων δεν έχει να κάνει με τον ορισμό που δίδουν οι άνθρωποι, αλλά με ποιον τρόπο εκλαμβάνουν τα ίδια την ανάγκη της δικής τους ατομικής επιβίωσης. Η συμμετοχή σε αγέλες για όποια όντα δεν μπορούν να επιβιώσουν μόνα τους ικανοποιεί την ενδογενή ανάγκη κάθε μονάδας και όχι της ομάδας. Συνεπώς κάθε μονάδα ξεχωριστά είναι φορέας μίας ενδογενούς

φαγητό ενεργοποιούν τους σιελογόνους αδένες του σκύλου. Με άλλα λόγια κατά το πείραμα, ο Παβλόφ λίγο πριν ταΐσει το σκύλο χτυπούσε ένα κουδούνι. Μετά από κάποιο χρονικό διάστημα άρχισε να χτυπά το κουδούνι χωρίς στη συνέχεια να δίνει τροφή στο σκύλο και παρατήρησε πως ο σκύλος αντιδρούσε ακριβώς σαν να του έδινε τροφή, καθώς του έτρεχαν τα σάλια. Ο σκύλος απέκτησε ένα καινούριο αντανακλαστικό.

¹⁵⁷ Αυτή η αρχέγονη τάση παρατηρείται και στους ανθρώπους σε περιπτώσεις ξαφνικής απειλής (σεισμοί, καταστροφές), ως αυθόρμητη ανάγκη να έλθουν κοντά ο ένας στον άλλον, χωρίς να είναι απαραίτητα ο πιο ορθολογικός τρόπος αντίδρασης

αναγκαιότητας για να μεταφέρει τις γενετικές πληροφορίες και τα συστατικά επιβίωσης σε ένα άλλο μοναδιαίο σύστημα: Τον απόγονο. Η συνύπαρξη των ζώων σχετίζεται με το πώς ανάλογα με τη νοημοσύνη τους εκλαμβάνουν τον αγώνα για ατομική επιβίωση.

Όσο απομακρυνόμαστε από το ατομικό προς το συλλογικό και εντέλει στο είδος, η ανάγκη της συλλογικής επιβίωσης αίρεται όλο και περισσότερο και εξαφανίζεται. Ο σκοπός της διαίωνισης του είδους είναι ένας αληθοφανής, αλλά παραπλανητικός μύθος. Είναι απλά ένα πιθανό ενδεχόμενο, που ενισχύεται καθώς κάθε ον προσπαθεί να επιβιώσει ατομικά και να αναπαραχθεί με σκοπό τη διαίωνιση του δικού του D.N.A.. Αν προέκυπτε η αναγκαιότητα ανά είδος γιατί ακόμα και μέσα στις ίδιες αγέλες πολλές φορές τα μέλη τους αλληλοεξοντώνονται¹⁵⁸; Ή γιατί τα πιο αδύναμα δεν παραιτούνται εξ αρχής από την προσπάθεια γονιμοποίησης των θηλυκών προς όφελος των πιο δυνατών αρσενικών, που αυξάνουν την πιθανότητα επιβίωσης τους είδους;

Επομένως η ενδογενής αναγκαιότητα του συστήματος «αγέλη» είτε δεν υφίσταται είτε είναι πολύ πιο αδύναμη έναντι των αναγκών των υποσυστημάτων της (των μελών). Οι επιμέρους ατομικές αναγκαιότητες αποδεικνύονται πιο σημαντικές και είναι αυτές που εξελικτικά οδήγησαν στη δημιουργία αγέλης. Εφόσον μελλοντικά μεταβληθούν οι περιβαλλοντικοί παράγοντες και η συμμαχία της αγέλης δεν παρέχει προστασία στα μέλη της κατά τρόπο που την εκλαμβάνουν, αίρεται η αναγκαιότητά της και το σύστημα «αγέλη» διαλύεται. Αυτή η παρατήρηση θα μας είναι πολύ χρήσιμη όταν αναφερθούμε στις οργανώσεις που δημιουργούν οι άνθρωποι.

9.3. Επανεξετάζοντας την ανάγκη στους ανθρώπους

Ο άνθρωπος ως μία από τις πιο αδύναμες βιολογικές μονάδες, αναγκαστικά χρειαζόταν να ζήσει συλλογικά για να προστατευτεί και ως κοινωνικό- αγελαίο ον, διαβιεί μέχρι σήμερα σε ομάδες. Αυτό σημαίνει ότι είναι κοινωνικό ζώο κατά φύση ή κατά ανάγκη; Αυτό το ερώτημα απασχόλησε τη φιλοσοφική σκέψη από τους Στωικούς, το Γρόσιο και τον Αλθούσιο που πίστευαν ότι ο άνθρωπος ρέπει προς την

¹⁵⁸ ...μας θυμίζει κάτι από φιλελευθερισμό αυτό...

κοινωνία ως αυτοσκοπός (φύσει), αλλά και τον Hobbes, τον Smith, τον Mprintham, και τον Mill που πίστευαν ότι η σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία είναι τεχνητή.

Στη βάση του προβληματισμού αυτού έγκειται και ο προαιώνιος στοχασμός για τον «καλό» και τον «κακό» άνθρωπο. Ενδεικτικά και ο Rousseau πίστευε ότι είναι κατά βάση καλός, ο Αριστοτέλης, οι Σοφιστές και ο Hobbes κακός, ενώ ο Πλάτωνας, ο Lock και ο Marx ούτε καλός ούτε κακός. Απλοϊκά και αφαιρετικά, μεταξύ δύο ατόμων «καλός» είναι όποιος γενικά λειτουργεί προς όφελος του άλλου, ενώ «κακός» αυτός που προσπαθεί να τον βλάψει. Σε ομάδες, κοινότητες, κοινωνίες οι όροι γίνονται αυξανόμενα πιο σύνθετοι. «Καλός» θεωρείται εντέλει όποιος λειτουργεί προς όφελος μίας ομάδας, αγέλης ή κοινωνίας, ενώ ο κακός το αντίθετο. Το ακριβές ηθικό περιεχόμενο διαμορφώνεται από τις κυρίαρχες παραστάσεις που έχουν διαμορφωθεί ως προς το τι σημαίνει όφελος για μία ομάδα /αγέλη /κοινότητα /κοινωνία¹⁵⁹. Ανάλογα το δίπολο εγωισμός-αλτρουισμός σε μεγάλο βαθμό συνδέεται με το ατομικό συμφέρον όταν έρχεται σε αντιπαράθεση με το ομαδικό ή συλλογικό, πάλι διαμέσου των κυρίαρχων αξιών¹⁶⁰. Οποιοδήποτε περιεχόμενο δίνουμε σε αυτά τα δίπολα είναι σχεδόν αδύνατον να αξιολογήσουμε αντικειμενικά και ανεξάρτητα από το πολιτισμικό πλαίσιο έναν άνθρωπο ως απόλυτα κακό ή καλό, εγωιστή ή αλτρουιστή. Η σύγκρουση στις αξίες προκύπτει συχνά όταν αντιπαρατίθεται ευθέως το ειδικότερο με το γενικότερο όφελος.

Ακόμα περισσότερο, κάθε άνθρωπος διαφοροποιεί τη συμπεριφορά του σε ποικίλα πλαίσια και περιβάλλοντα που συμμετέχει. Στην οικογένειά του μπορεί να είναι τρυφερός και υποστηρικτικός, στους φίλους του είναι πιστός, απέναντι στην ευρύτερη κοινωνία να έχει πράξει πλήθος από παρανομίες (π.χ. να κλέβει την εφορία, να παραπλανά τους πελάτες του), να ψηφίζει ένα κόμμα που υπόσχεται κοινωνική δικαιοσύνη, στους ανταγωνιστές να λειτουργεί αθέμιτα, να θεωρεί τον εαυτό του καλό χριστιανό και με ευλάβεια να βοηθά τον πλησίον του στις γιορτές, ενώ σε όλες τις άλλες περιπτώσεις να μην κάνει πράξη καμία από τις θεμελιώδεις αξίες του χριστιανισμού. Σε όλες τις περιπτώσεις είναι φυσιολογικό να συναντήσουμε και έναν

¹⁵⁹ Σε κάποιες φυλετικές κοινωνίες το να φας κυριολεκτικά τον εχθρό που έχεις νικήσει στη μάχη, δεν ήταν πράξη κακίας με αυτή την έννοια. Ο κανίβαλος πιστευόταν ότι με αυτόν τον τρόπο, κατάρτιζε τη φυσική δύναμη του εχθρού, και έτσι γινόταν πιο δυνατός. Όσο πιο δυνατός γινόταν τόσο περισσότερο εξασφάλιζε την επιβίωση ή το καλό της ομάδας του. Το να καταδώσεις τους Εβραίους στη ναζιστική Γερμανία ήταν «αναγκαιότητα» γιατί «απειλείτο» η κοινωνία. Άρα ήταν «καλό» για την κοινωνία σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής και της κοινωνίας. Στη ναζιστική Γερμανία, κακός θεωρείτο αυτός που προστάτευε τους Εβραίους.

¹⁶⁰ Βλ. κεφάλαιο «φιλανθρωπία και εθελοντισμός»

ακριβώς αντίθετο χαρακτήρα. Πως θα περιγράφαμε συνολικά τον άνθρωπο; Πολύ δύσκολος δεν θα ήταν ένας γενικός χαρακτηρισμός; Αν τον εξετάζαμε ολιστικά μάλλον θα τον χαρακτηρίζαμε παρανοϊκό... αν δεν ήταν ο πλέον συνηθισμένος σύγχρονος άνθρωπος.

Είναι ο «προσαρμόσιμος άνθρωπος» κατά τον Gellner που λειτουργεί σε «τμηματικές κοινωνίες» (διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα) και είναι δυνατόν στο πλαίσιο της μίας να λειτουργεί ατομιστικά εις βάρος του κοινού καλού (κακός ή εγωιστής) και σε κάποια άλλη να ενεργεί υπέρ του κοινού οφέλους (καλός/αλτρουιστής). Λειτουργεί με «διπλή σκέψη» (Gellner, 1994: 158-160)¹⁶¹. Όπως σημειώνει ο Barber, «ο άνθρωπος κατακερματίζεται σε ένα πλήθος από διαφορετικούς ιδιωτικούς και δημόσιους ρόλους, που σε κάθε έναν χρησιμοποιεί διαφορετικό προσωπείο» (Barber, 2007: 406). Οι αξίες και η ηθική του, όσο ισχυρές και αν είναι, προσαρμόζονται επιλεκτικά και συχνά ασυνείδητα και σε διαφορετικά περιβάλλοντα. Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι ένα αλλοπρόσαλλο ον. Διαθέτει πάντοτε μία προσωπικότητα¹⁶², ωστόσο ανάλογα με το περιβάλλον εμφανίζει διαφοροποιημένες συμπεριφορές για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, ως σύνθετο βιολογικό, συναισθηματικό και πνευματικό ον. Συνεπώς εκ του αποτελέσματος και βάσει πολιτισμικών χαρακτηριστικών κρίνουμε αν ένας άνθρωπος ή μία πράξη είναι αλτρουιστική, ιδιοτελής ή σε διαφορετικές αναλογίες τα δύο στοιχεία.

Ως προς τη φύση του ανθρώπου η τάση προς τον εγωισμό και την ιδιοτέλεια είναι προφανής και συχνά αυταπόδεικτη. Η τάση για αλτρουισμό όμως αποτελεί ακόμα και σήμερα σημείο αντιπαράθεσης. Στο κεφάλαιο για τον εθελοντισμό έγιναν αρκετές αναφορές, αλλά ας προσθέσουμε κάποιες παραμέτρους στη διερεύνηση. Από την εποχή του Δαρβίνου μέχρι σήμερα το ερώτημα δεν περιορίζεται στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, όλο και περισσότερο δημιουργούνται νέες αφετηρίες μελέτης αποσκοπώντας να αποκωδικοποιήσουν τα βασικά ένστικτα και τις προδιαθέσεις του ανθρώπου. Στην εξελικτική βιολογία προσπαθούν να διερευνήσουν αν υπάρχει το «αλτρουιστικό γονίδιο». Σε μία έρευνα το γονίδιο COMT Val158Met

¹⁶¹ Ο Gellner περιγράφει τον «modular man» ο οποίος είναι ταυτόχρονα εξισωτιστής και ατομικιστής (1994: 158-160). Επίσης για την πληρέστερη ανάλυση του όρου του Gellner «τμηματικές κοινωνίες» (segmentary societies) και του όρου «διπλή σκέψη» (δανεισμένος όρος από το «1984» του G. Orwell) βλ. και Γεωργιάδου, Εισαγωγή, Gellner 1994).

¹⁶² Ως προσωπικότητα περιγράφουμε αντιλήψεις, πιστεύω, στάσεις και συμπεριφορές που δεν μεταβάλλονται εύκολα ή γρήγορα.

συνδέεται με την αλτρουιστική προδιάθεση παρότι δεν εντοπίζεται σε όλους τους ανθρώπους (Reuter, 2012).

Σε άλλες έρευνες έχειδειχθεί ότι οι υψηλές ποσότητες ντοπαμίνης στον εγκέφαλο ωθούν το άτομο να συμπεριφέρεται περισσότερο αλληλέγγυα και αλτρουιστικά. Νευροψυχολογικές αναλύσεις αποδεικνύουν ότι οι φιλανθρωπικές δωρεές ενεργοποιούν δραστηριότητα σε περιοχές του εγκεφάλου που συνδέονται με την ανταμοιβή (Harbaugh et al, 2007). Αυτές οι περιοχές στον προμετωπιαίο νεοφλοιό σχετίζονται με την κοινωνική συμπεριφορά και την αφηρημένη σκέψη. Παρατηρήθηκε ότι δραστηριοποιούνται διακριτά όταν οι αλτρουιστικές επιλογές επικρατούν σε σχέση με ιδιοτελή υλιστικά ενδιαφέροντα (Moll, et al 2006). Συνοψίζοντας, δεν είναι σαφές αν υπάρχει το «αλτρουιστικό γονίδιο». Οι «αλτρουιστικές» πράξεις ανιχνεύονται κυρίως στον ανώτερο εγκέφαλο, είναι δηλαδή νοητικές και όχι ενστικτώδεις. Τα ευρήματα αυτά συνδέονται κυρίως με τις αντιλήψεις για την ατομική ικανοποίηση που προσφέρει η «αλτρουιστική συμπεριφορά» όπως διακρίναμε στο δεύτερο κεφάλαιο. Η νεοκλασική - οικονομική προσέγγιση και η «θεωρία της ορθολογικής επιλογής» φαίνεται να κερδίζουν έδαφος...

Ωστόσο, αυτό το ερώτημα στον άνθρωπο είναι πολύ πιο σύνθετο από τα άλλα ζώα. Είναι αυτονόητο ότι κάθε άνθρωπος συνιστά μία μονάδα ταυτόχρονα βιολογική, συναισθηματική, πνευματική. Συνιστά μία ολότητα που συντίθεται από επιμέρους όργανα (εγκέφαλος, καρδιά κλπ.) που όλα μαζί απαρτίζουν την ατομικότητά του. Ωστόσο, ανέπτυξε και εξέλιξε και μία μοναδική ικανότητα σε σχέση με την υπόλοιπη φύση.

Νοημοσύνη φυσικά έχουν όλα τα όντα με νεοφλοιό, ο άνθρωπος όμως ξεπέρασε ένα κρίσιμο όριο: Συνειδητοποίησε την ύπαρξή του (*cogito ergo sum*) ως αποτέλεσμα μίας εξελικτικής διαδικασίας που διήρκεσε εκατομμύρια χρόνια. Σήμερα ο συγκινησιακός εγκέφαλος με το νεοφλοιό επικοινωνούν με χιλιάδες συνάψεις. Και τα δύο μέρη αποτελούν ένα διπλό σύστημα με το οποίο ο άνθρωπος αντιμετωπίζει τις προκλήσεις στη ζωή του. Το πιο πρωτόγονο μέρος του εγκεφάλου, το εγκεφαλικό στέλεχος, είναι κοινό σε όλα τα είδη που διαθέτουν νευρικό σύστημα και ρυθμίζει βασικές ζωτικές λειτουργίες όπως η αναπνοή και ελέγχει τις στερεότυπες αντιδράσεις και κινήσεις. Από αυτό δημιουργήθηκαν τα συγκινησιακά κέντρα. Με την εξέλιξη τα συγκινησιακά κέντρα περιέκλεισαν την κορυφή του εγκεφαλικού στελέχους και κατά

συνέπεια οι βασικές λειτουργίες της επιβίωσης επικοινωνούν μέσω αυτών με τον ανώτερο εγκέφαλο. Με την εμφάνιση των θηλαστικών προστέθηκαν νέα στρώματα στον συγκινησιακό εγκέφαλο. Αυτή η νέα περιοχή που ονομάζεται μεταιχμιακό σύστημα προσέθεσε νέες συναισθηματικές λειτουργίες (όπως τη σφοδρή επιθυμία, τον έρωτα). Κατά την εξέλιξη προστέθηκαν και οι δύο ανώτερες λειτουργίες, η μάθηση και η μνήμη (βλ. και Goleman, 1998). Στο εξής ένστικτα, συγκινησιακά κέντρα και ανώτερος εγκέφαλος βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση και συχνά σε σύγκρουση.

Εδώ παρεμβάλλεται εξωτερικά ο πολιτισμός, ριζοσπαστικοποιώντας τον τρόπο που εκλαμβάνει κάθε άνθρωπος τις ανάγκες του σε σχέση με τους άλλους βιολογικούς οργανισμούς. Τα πολιτισμικά στοιχεία και ιδιαίτερα οι κυρίαρχες αξίες, οι αποδεκτοί τρόποι συμπεριφοράς, το «σωστό» και το «λάθος», οι κοινωνικά κωδικοποιημένες υποχρεώσεις που προκύπτουν από τη συνύπαρξη, οι επιταγές της εξουσίας, οι θρησκείες, συνδιαμορφώνουν την έννοια της αναγκαιότητας εξωατομικά και επιβάλλονται συχνά στον ανώτερο εγκέφαλο κάθε ανθρώπου ως πραγματική ανάγκη. Ο Freud το αντιστοίχησε με το υπερεγώ (πολιτισμικές αναγκαιότητες) που σε σύγκρουση με το «εκείνο» προσπαθούν να επιβληθούν στην προσωπικότητα και στη συμπεριφορά (στο «εγώ»). Έχουμε επομένως τις αναγκαιότητες που επιβάλλει ο πολιτισμός και αυτές που προέρχονται από τα βαθύτερα ένστικτα. Οι κατασκευασμένες εξωατομικά πολιτισμικές ανάγκες δεν πρέπει να υποτιμούνται. Εκλαμβάνονται συχνά από τον άνθρωπο ως απολύτως πραγματικές.

Ο Durkhaime διαχωρίζει τις ανάγκες από τις επιθυμίες. Τις πρώτες τις θεωρεί φυσικές και πεπερασμένες ενώ οι επιθυμίες έχουν κοινωνική προέλευση και είναι απεριόριστες. Αν ανατρέξουμε στη σχετική βιβλιογραφία το περιεχόμενο των δύο εννοιών δεν είναι σαφές και συχνά αλληλοεπικαλύπτονται (βλ. Σταθόπουλος, 2003). Γενικότερα θεωρείται ότι οι επιθυμίες δεν απαιτούν επιτακτική ικανοποίηση. Αυτό θεωρώ ότι είναι πολύ σχετικό. Οι επιθυμίες μπορούν να θεωρηθούν ατομοκεντρικά ως οι λιγότερο επιτακτικές ανάγκες. Η καταπίεση των επιθυμιών ακόμα και αν είναι πολιτισμικά κατασκευασμένες δύναται να απειλήσουν τη βιωσιμότητα ολόκληρου του συστήματος που ονομάζεται ανθρώπινος οργανισμός.

Ένα σύγχρονο παράδειγμα είναι οι ανάγκες που δημιουργούνται μέσω της διαφήμισης, που όπως σημειώνει ο Umberto Eco «δεν ώθησε απλά τον κόσμο να θέλει, αλλά του είπε και τι να θέλει και τι είναι καλό να θέλει» (Eco, 1997: 154). Ας

δώσουμε ένα παράδειγμα: Ένας έφηβος ζητά από τους γονείς του να του αγοράσουν ένα ζευγάρι επώνυμης μάρκας αθλητικών παπουτσιών. Αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί γενικά ως επιθυμία. Αν όμως ο άμεσος περίγυρος των συνομιλήκων θεωρεί αυτό το καταναλωτικό αγαθό ως σημαντικό παράγοντα αποδοχής και ένταξης στην ομάδα, η επιθυμία αυτή εδράζεται σε μία άλλη πολύ σημαντικότερη: Στο «ανήκειν» σε μία συλλογικότητα. Μία πιθανή απόρριψη από την ομάδα είναι πιθανόν να δημιουργήσει αισθήματα μειονεξίας-στέρησης με πιθανές συνέπειες στον ψυχισμό του. Η αποστέρηση από την ικανοποίηση των επιθυμιών μπορεί να απειλήσει πλέον ολόκληρο τον οργανισμό, στο βαθμό που όλα τα ψυχικά προβλήματα έχει αποδειχθεί ότι συνδέονται και επηρεάζουν και βιολογικές λειτουργίες του σώματος. Σε κάποιο άλλο παιδί μπορεί να μην είχε κάποια σοβαρή συνέπεια η ικανοποίηση της ίδιας επιθυμίας, αλλά για το πρώτο αποτελεί πλέον πραγματική ανάγκη, ακόμα και αν οι γονείς του δεν το αντιλαμβάνονται. Άρα η ανάγκη που χρειάζεται να ικανοποιηθεί είναι πολύ σχετική και αξιολογείται ατομοκεντρικά και εξατομικευμένα. Αν είναι επιτακτική και θεμελιώδης ή όχι, γίνεται εντέλει αντιληπτή μόνον υποκειμενικά.

Τα παραδοσιακά μοντέλα ανάλυσης των ανθρώπινων αναγκών, όπως των Maslow (1943), Murray (1938) και Alderfer (1972), ιεραρχούν τις ανθρώπινες ανάγκες σε βασικές (που είναι οι βιολογικές ως βάση) και κατά δεύτερον σε ψυχολογικές – πολιτισμικές ως υπερδομή. Σε ανάλογους επιμερισμούς βασίζεται σχεδόν το σύνολο των μεταγενέστερων προσεγγίσεων. Οι πρώτες ανάγκες αποσκοπούν να εξασφαλίσουν την ύπαρξη και οι υπόλοιπες τη διαβίωση. Αυτή η προσέγγιση είναι κοινωνιοκεντρική και βασίζεται σε ανθρωπιστικές θεωρήσεις με έντονα δεοντολογικά στοιχεία. Δηλαδή «πως οφείλουμε» να εκλαμβάνουμε τις ανθρώπινες ανάγκες και όχι πως διαπιστώνονται εμπειρικά. Ακόμα και τα πλέον αρχέγονα ένστικτα, που υποτίθεται ότι αποτελούν κοινές σε όλους μας πρωτεύουσες βιολογικές ανάγκες, δεν υφίστανται σε όλες τις περιπτώσεις ως ίδια, ούτε ικανοποιούνται απαραίτητα με παρόμοιους τρόπους. Ειδικότερα οι ανάγκες που προέρχονται σαφώς από τον νεοφλοιό συχνά επιβάλλονται στις αρχέγονες - βιολογικές. Το να θυσιάσεις για την πατρίδα, για μία μεγάλη ιδέα, για τα θρησκευτικά πιστεύω, είναι ανάγκες που έχουν προκύψει από τον πολιτισμό και εκλαμβάνονται νοητικά από τον άνθρωπο. Επομένως ακόμα και οι βιολογικές ανάγκες, όπως και η ίδια η επιβίωση, δεν είναι απαραίτητα πρωτεύουσες όταν τις εξετάζουμε ατομοκεντρικά. Τη βιολογική σημασία της ύπαρξης του ανθρώπου

μάλλον θα πρέπει να την εντάξουμε σε συστήματα αξιών και όχι ως μία αυταπόδεικτα πρωταρχική αναγκαιότητα. Από κοινωνιοκεντρική άποψη ακόμα και το αξίωμα διατήρησης στη ζωή είναι μία πολιτισμική κατασκευή.

Σε πολλές περιπτώσεις κάποιοι άνθρωποι διαισθάνονται την ανάγκη να αυτοκτονήσουν. Σύμφωνα με τον ορισμό που έδωσα, σε αυτή την περίπτωση ένας άνθρωπος πιστεύει ότι δεν μπορεί να ικανοποιήσει κάποιες ανάγκες που θεωρεί ιδιαίτερα σημαντικές και συνιστούν, και πάλι ατομοκεντρικά, βασικό όρο της βιωσιμότητάς του ως σύστημα. Κάποιος που έχασε μία μεγάλη περιουσία στο χρηματιστήριο μπορεί να επιλέξει να αυτοκτονήσει, παρότι δεν απειλείται απαραίτητα η βιολογική του ύπαρξη. Οι Σαμουράι προτιμούσαν την αυτοκτονία από την «ατίμωση». Πολλοί άνθρωποι, από υπερηφάνια και αξιοπρέπεια δεν ζητιανεύουν, ακόμα και αν λιμοκτονούν. Ενστικτα που είναι κοινά σε όλα τα έμβια όντα, όπως το ένστικτο της αναπαραγωγής, υπόκεινται σε νοητική επεξεργασία. Κάποιοι άνθρωποι αναζητούν πιθανόν την ηδονή, αλλά για ιδεολογικούς ή άλλους λόγους δεν σημαίνει απαραίτητα ότι κάποιος θέλει να τεκνοποιήσει.

Σκεφθείτε οποιαδήποτε ανάγκη που θεωρείται ως πρωταρχική για όλους τους ανθρώπους. Δεν θα βρείτε καμία ως απολύτως πρωτεύουσα και πλήρως αυτονομημένη από άλλες. Γιατί γίνονται ήρωες σε μία μάχη που ο θάνατος είναι βέβαιος; Αν το φαγητό και το νερό θεωρούνται ύψιστη βιολογική ανάγκη «που πρέπει» πρωτίστως να ικανοποιηθεί, γιατί κάποιοι πεθαίνουν από απεργία πείνας και δίψας για ιδεολογικούς σκοπούς; Γιατί κάποιοι που ατύχησαν στον έρωτα αυτοκτονούν; Αν το ένστικτο της μητέρας είναι να κάνει παιδιά, γιατί κάποιες δεν τα θέλουν; Η' γιατί άλλες έχουν σκοτώσει τα παιδιά τους¹⁶³; Κατά πόσον τα ανωτέρω αποτελούν εξαιρέσεις ή κανόνα σε παγκόσμιο επίπεδο είναι σχετικό, σίγουρα όμως αντιτίθενται στη απόλυτη λογική ότι οι βιολογικές ανάγκες προηγούνται όλων των υπολοίπων. Πολύ περισσότερο κάθε άνθρωπος όσο μεγαλώνει ιεραρχεί τις προτεραιότητες και αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο την έννοια της ανάγκης και της ικανοποίησής της. Επομένως, για τους ανθρώπους κάθε ανάγκη υποκειμενικά εκλαμβάνεται ότι χρειάζεται να ικανοποιηθεί. Η ατομοκεντρική θεώρηση των αναγκών είναι βιολογικο-πολιτισμική και δεν μπορεί να καταταχθεί σε ιεραρχήσεις. Διαφοροποιείται υποκειμενικά σε ποιότητα και αξιολογική κατάταξη, γιατί οι καθαρά

¹⁶³ Στην Κίνα και στην Ινδία ακόμα και σήμερα σκοτώνουν πολλά κορίτσια ή όταν γεννηθούν τα αφήνουν να πεθάνουν χωρίς να τα φροντίζουν (βλ. στατιστικά στοιχεία σε εκθέσεις του UNFPA)

βιολογικές ανάγκες είναι συχνά ειδικωμένες μέσα από ένα πολιτισμικό πρίσμα, κατά συνέπεια όσο εξελίσσεται νοητικά ο άνθρωπος να μην δύναται να τις διαχωρίσει από τις υπόλοιπες. Αποτελούν σε κάθε περίπτωση μία σύνθεση που δύναται να ικανοποιηθούν μέσω ποικίλων τρόπων. Άρα οι βιολογικές με τις συναισθηματικές και όλες τις άλλες κοινωνικές ανάγκες γενικότερα, δεν μπορούν να ταξινομηθούν αυστηρώς και ανεξαιρέτως ως πρωτεύουσες και δευτερεύουσες. Ειδικά όσο ο άνθρωπος αποδεσμεύεται από το πρόβλημα της άμεσης επιβίωσης, εξελίσσεται μορφωτικά και επηρεάζεται από πολλές πληροφορίες, ο νεοφλοιός επιβάλλεται όλο και περισσότερο στα αρχέγονα ένστικτα.

Σε ατομικό επίπεδο κάποιες ανάγκες μπορεί να συγκρούονται. Ένας εξαρτημένος από την ηρωίνη γνωρίζει ότι απειλείται η ζωή του (η βιωσιμότητά του ως οργανισμός), αλλά ο οργανισμός του έχει εθιστεί και εκλαμβάνει τη *λειτουργικότητά* του δια της χρήσης ουσιών. Δύο διαφορετικές ανάγκες του ίδιου οργανισμού συγκρούονται και δεν είναι εφικτό να ικανοποιούνται παράλληλα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η *λειτουργικότητα* ή και η *βιωσιμότητα* όπως και ο τρόπος που τις εκλαμβάνει κάθε άνθρωπος αποτελούν την αφετηρία δημιουργίας των αναγκών όπως ανέφερα στον ορισμό. Συνήθως ο εξαρτημένος αντιλαμβάνεται τις πιθανές συνέπειες και των δύο. Ποια θα υπερισχύσει εξαρτάται από κάθε άνθρωπο ξεχωριστά. Σε ανάλογες συγκρουόμενες ανάγκες, σύμφωνα με την επιστήμη της ψυχολογίας, λειτουργούν μηχανισμοί όπως της απώθησης, όπως και συχνά πολλοί άνθρωποι επινοούν νέες διεξόδους για να τις διαχειριστούν όπως η σχιζοφρένεια και άλλες παράλογες και νοσηρές για την πλειονότητα, νοητικές κατασκευές¹⁶⁴. Παρομοιάζοντας με την αρχή διατήρησης της ενέργειας στη φυσική, οι μη ικανοποιούμενες ανάγκες θα βρουν άλλους τρόπους, δόκιμους και λειτουργικούς ή μη, για το άτομο που αναζητεί την ικανοποίηση. Ακόμα και η «αυτοκατάργηση ενός ανθρώπου» (αυτοκτονία) ή μίας ομάδας, κοινότητας, είναι το αποτέλεσμα της μη ικανοποίησης βασικών αναγκών της βιωσιμότητας ή της λειτουργικότητας κατά τρόπο που κάθε σύστημα την εκλαμβάνει ξεχωριστά.

Αν και η προσέγγιση που ακολουθείται σε αυτό το κεφάλαιο είναι εστιασμένη στις εσωτερικές αναγκαιότητες σε ατομικό επίπεδο, ο αναγνώστης μάλλον θα διακρίνει ένα κενό αν δεν αναφερθούμε σε μία μακρο-θεώρηση των αναγκών.

¹⁶⁴ Η θρησκευτική πίστη είναι μία παρανοϊκή αντίληψη. Όταν όμως τη μοιράζονται οι περισσότεροι άνθρωποι, και αποτελεί αποδεκτή πολιτισμική αξία, εντάσσεται στην κατηγορία του «φυσιολογικού».

Οτιδήποτε αναγνωρίζεται ως «γενικές ανάγκες των ανθρώπων», ιδιαίτερα στα πεδία της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής πολιτικής και της κοινωνικής πρόνοιας είναι πολιτισμικές κατασκευές που βασίζονται σε εμπειρικές παρατηρήσεις, αλλά είναι ταυτόχρονα και συνυφασμένες με ηθικές αξίες, ιδεοληψίες και πολιτικές σκοπιμότητες. Η μακρο-αξιολόγηση των ανθρώπινων αναγκών έχει μία μακρά και πολλές φορές ένοχη ιστορία. Τα αναρίθμητα θύματά της, παρότι συχνά δεν το αντιλαμβάνονταν, σίγουρα τη βίωσαν. Τόσο η αξιολόγησή τους όσο και ο τρόπος ικανοποίησης δεν είχε σχεδόν ποτέ αφετηρία την ατομοκεντρική προσέγγιση. Οι κυρίαρχες πολιτισμικές αντιλήψεις «επέλεγαν» για λογαριασμό του ποιες ακριβώς ανάγκες έχει, ποιες και πότε είναι βασικές, και πότε το αντίθετο. Ούτε η ζωή ούτε ο θάνατος ούτε η αξιοπρέπεια ούτε η αναπαραγωγή ούτε η αυτοπραγμάτωση αποτέλεσαν ποτέ στην πράξη τις σημαντικότερες αντικειμενικές προτεραιότητες. Το άτομο στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων ήταν το αντικείμενο πολιτισμικά ιεραρχημένων αναγκών που άλλοτε με την πειθώ, την πλύση εγκεφάλου, τη θρησκεία ή τη βία του επιβάλλονταν εξωατομικά, ανάλογα με τις ανάγκες μεγαλύτερων συστημάτων (κοινότητες, κοινωνίες, κράτη κ.α.) και καθορίζονταν συχνά από τις ανάγκες κάποιων άλλων ανθρώπων ή ομάδων που είχαν σημαντικό ρόλο στα συστήματα αυτά¹⁶⁵. Το πρόβλημα με τις μακρο-θεωρήσεις των ανθρώπινων αναγκών είναι ότι είτε διαπιστώνονται σε ένα ήδη διαμορφωμένο εκ των προτέρων πεδίο αντιλήψεων, αξιών, παραστάσεων, στερεοτύπων και σκοπιμοτήτων είτε διαπιστώνεται η βούληση να διαμορφωθούν, όπως και η ιεράρχησή τους, ανάλογα με ποικίλες συνθήκες (όπως πολιτικές και οικονομικές).

Ωστόσο δεν πρέπει να υποτιμάται η σημασία της μακρο-προσέγγισης των αναγκών. Εφόσον αρκετοί άνθρωποι τις εκλαμβάνουν ως πραγματικές, θα είναι πραγματικές για τους ίδιους. Αυτό που θέλω να καταδείξω, παρότι η ανάγκη είναι πολύ σχετική και πλασματική, είναι «πολύ πραγματική» όταν εκλαμβάνεται από τα ίδια τα άτομα ως ανάγκη.

¹⁶⁵ Η «αξία» της εργασίας στη βιομηχανική επανάσταση, οι νηστείες στον χριστιανισμό, το «δικαίωμα για ελευθερία» του γαλλικού διαφωτισμού που επιβλήθηκε δια της βίας σε άλλους λαούς. Για να μην επεκταθώ περισσότερο ιστορικά, δύο τρία πιο σύγχρονα θα διαφωτίσουν τον αναγνώστη ως προς το περιεχόμενο των γραφόμενων. Όπως η καμπάνια προηγούμενων χρόνων για κάποια παιδιά στην Αφρική που θα διασώζονταν από την έλλειψη νερού δίδοντας τους αλάτι (ενώ το νερό ήταν «δευτερεύουσα ανάγκη» και το φαγητό μάλλον τριτεύουσα)... Πριν την οικονομική κρίση ήταν ανάγκη να ξοδεύεις εισόδημα για να αγοράσεις προϊόντα, ενώ κατά τη διάρκεια διαπιστώνεται ως ανάγκη να ξαναβρούμε τις αξίες της φιλίας, της κοινότητας και της αμοιβαιότητας. Η υπέρτατη αξία της ζωής «αναστέλλεται προσωρινά» όταν υπάρξει η ανάγκη διεξαγωγής πολέμου για πλουτοπαραγωγικές πηγές.

Αλλά ας επανέλθουμε συνθέτοντας τις προηγούμενες διαπιστώσεις: *Η ανάγκη στον άνθρωπο όπως και σε ολόκληρη τη φύση έχει κατά βάση εγωιστικό χαρακτήρα, προσδιορίζεται με ακρίβεια ατομοκεντρικά και εξατομικευμένα, είναι εκροή σύνθετων βιολογικο-νοητικών διεργασιών μέσω των οποίων την αντιλαμβάνεται, προσδίδοντας ειδικό ή γενικότερο περιεχόμενο και νόημα. Κατά επέκταση και ο αλτρουισμός είναι μία επιλογή που δύναται να προέλθει από τον ανώτερο εγκέφαλο προσπαθώντας να ικανοποιήσει μία κατασκευασμένη πολιτισμική ανάγκη. Ακόμα και αν υφίσταται «αλτρουιστικό γονίδιο», είναι σίγουρα απίστευτα πιο αδύναμο γενετικά από τις «εγωιστικές ανάγκες» που αποσκοπούν στη μεταβίβαση του D.N.A.*

Παρότι η συγκεκριμένη προσέγγιση στερείται «γοητευτικών καταβολών» για την ανθρώπινη φύση, υπάρχει μία γοητευτική προοπτική. Στο πρώτο κεφάλαιο σημείωσα ότι ακόμα και οι «κατασκευασμένες πραγματικότητες» όταν γίνονται ευρύτερα αποδεκτές δύναται να οδηγήσουν σε καινούριες γεμάτες νόημα και ελπίδα. Ακόμα και αν ο αλτρουισμός είναι μία συμπεριφορά που μαθαίνεται και δεν είναι έμφυτη, ένας άνθρωπος υπερβαίνει μέσω των πράξεών του ένα απίστευτο φράγμα: Την βία και τον ανταγωνισμό που αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της φύσης, και εξυψώνεται σε μία μοναδική οντότητα. Αυτή που συνειδητά μπορεί να επιλέγει την αλληλεγγύη όχι λόγω συνεξάρτησης, αλλά αντίστασης στη «φύση της φύσης». Εδώ όμως θα περάσουμε από τις κοινωνικές επιστήμες στη φιλοσοφία, για αυτό ο αναγνώστης μπορεί να παραβλέψει τις τελευταίες σειρές...

9.4. Η ταξινόμηση της ατομικής δραστηριότητας

Ανάλογα με το περιβαλλοντικό πλαίσιο κάποιες ατομικές ανάγκες δύναται να ικανοποιούνται από περισσότερες από μία πηγές ή ακόμα και να μην ικανοποιούνται από καμία. Η ποικιλία, η συνθετότητα, η ποιότητα, ο βαθμός διαφοροποίησης της έντασης και της έκτασης των αναγκών για έναν άνθρωπο είναι τεράστια. Συνεπώς είναι πολύ δύσκολο ένας άνθρωπος να ικανοποιεί απόλυτα όλες του τις ανάγκες. Παραδοσιακά το βασικό πλαίσιο παραγωγής και κατανάλωσης των προϊόντων και υπηρεσιών είναι η οικογένεια, τα συγγενικά και τα τοπικά δίκτυα. Στην αγορά αποκτούσαν αγαθά που δεν ήταν δυνατό να παραχθούν από τους ίδιους και τα δίκτυα

τους ενώ το κράτος αρχίζει να εμφανίζεται ως πάροχος δημοσίων και συλλογικών αγαθών τα τελευταία 150 χρόνια (Βλ. και Braudel, 1992, Ewald, 2000). Στις πιο ανεπτυγμένες κοινωνίες η αγορά εισχωρεί στο πεδίο παραγωγής των άτυπων ομάδων - οργανώσεων και αναλαμβάνει λειτουργίες και ρόλους παραγωγής που παραδοσιακά ανήκαν στον άτυπο τομέα και στην οικογένεια. Ενώ όσο λιγότερο αναπτυγμένες είναι τόσο περισσότερο στηρίζονται στη σχέση ιδιωτική παραγωγή-αυτοκατανάλωση. Όσο λιγότερο οικονομικά ανεπτυγμένα είναι μία κοινωνία τόσο τα συγγενικά και άτυπα δίκτυα αναλαμβάνουν και τον ρόλο του παραγωγού.

Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες ο τρόπος ικανοποίησης των αναγκών διαφέρει σημαντικά από τις λιγότερο αναπτυγμένες. Όχι μόνον γιατί έχουν δημιουργηθεί πολύ περισσότερες ανάγκες (λόγω πολιτισμικών καταναλωτικών προτύπων), αλλά και γιατί κάθε μία από αυτές μπορεί να ικανοποιηθεί με πολύ περισσότερους και ποιοτικά διαφοροποιημένους τρόπους (ποιοτικά υποκατάστατα). Η λογική της επικουρικότητας στην ικανοποίηση των αναγκών δεν αποτελεί τον κύριο κανόνα¹⁶⁶: Λόγω του υψηλότερου βιοτικού επιπέδου, οι άνθρωποι μπορούν να αναζητήσουν ικανοποίηση σε διαφορετικά πλαίσια και από διαφορετικές πηγές. Σχεδόν όλες οι παραδοσιακές λειτουργίες της οικογένειας που ικανοποιούσαν πολλαπλές ανάγκες των μελών της είναι δυνατόν να ικανοποιηθούν σήμερα και έξω από αυτή¹⁶⁷. Δεν αποτελεί παραγωγική ομάδα όπως στο παρελθόν και είναι και πολύ λιγότερο καταναλωτική, με την έννοια ότι τα προϊόντα και οι υπηρεσίες δεν εισέρχονται αναγκαστικά στο περιβάλλον της και τα μέλη ως μονάδες μπορούν να τις απολαμβάνουν και εκτός του πλαισίου της.

Από τη στιγμή που σε έναν άνθρωπο δημιουργείται μία ανάγκη επιχειρεί να την ικανοποιήσει είτε μόνος του είτε αλληλεπιδρώντας συναλλασσόμενος με άλλα άτομα μέσω πολιτισμικών και κοινωνιακών πλαισίων. Πιο συγκεκριμένα (όχι όμως κατά σειρά προτεραιότητας):

- Μέσω της οικογένειας
- Των δια-ατομικών σχέσεων και κοινωνικών δικτύων.
- Των άτυπων ή επίσημων οργανώσεων αμοιβαίου ή δημοσίου οφέλους

¹⁶⁶ Δηλαδή, «τις ανάγκες που καλύπτω μόνος μου ή στην οικογένεια δεν χρειάζεται να ικανοποιηθούν από την αγορά ή το κράτος».

¹⁶⁷ σίτιση, εκπαίδευση, φροντίδα υγείας, σεξουαλική ικανοποίηση, τεκνοποίηση, φροντίδα ηλικιωμένων κ.α.

- Μέσω του μηχανισμού της αγοράς, καταβάλλοντας ένα χρηματικό αντίτιμο για τα αγαθά που θέλει να αποκτήσει.
- Από προϊόντα και υπηρεσίες που παρέχει το κράτος. Κάποια χρειάζεται να τα πληρώσει και άλλα του προσφέρονται δωρεάν καθώς χρηματοδοτούνται από το κοινωνικό σύνολο μέσω των φόρων.

Αλληλεπιδρώντας συναλλασόμενος σε κοινωνικά περιβάλλοντα, η ικανοποίηση μίας ανάγκης ενός ανθρώπου, συνηθίζεται να ταξινομείται σε τρεις κυρίως σφαίρες: Σε οικονομική, κοινωνική και πολιτική. Ωστόσο, το ακριβές περιεχόμενο που δίδουμε σε αυτούς τους επιμερισμούς εγείρει πολλαπλά ζητήματα κατανόησης, ορίων και επικοινωνίας. Στις πρώτες κοινωνίες οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες, μαζί με τις βιολογικές ανάγκες των ανθρώπων αποτελούσαν μία ολότητα και ήταν αδιαίρετες. Συνιστούσαν όλες μαζί κάθε ανθρώπινη κοινωνία και τον πολιτισμό της. Οι διατομικές σχέσεις, το κυνήγι, ο πόλεμος, η θρησκεία, η πολιτική και η διανομή αγαθών αποτελούσαν μία ολότητα και κάθε θεσμός και πρακτική ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τις άλλες λειτουργίες. Ο κοινός παρονομαστής ήταν η επιβίωση. Παρότι ήταν αδιαίρετες, μπορούμε να διακρίνουμε επιμέρους λειτουργίες και συμπεριφορές που σήμερα θα κατατάσσαμε πρωτίστως ως πολιτικές, κοινωνικές ή οικονομικές. Στις σύγχρονες κοινωνίες αυτοί οι επιμερισμοί αν και νοητοί και συχνά διακριτοί, τα όριά τους όμως κάθε άλλο παρά σαφή και πλήρως αντιληπτά είναι. Ο όρος κοινωνία συμπεριλαμβάνει όλες τις διαστάσεις αυτών των σχέσεων, δεν σημαίνει όμως ότι συνυπάρχουν ταυτόχρονα σε κάθε σχέση, ενέργεια ή συμπεριφορά. Το βέβαιο είναι ότι έστω και έμμεσα οι εκροές τους διαχέονται και επηρεάζουν κάθε ανθρώπινο οικοσύστημα και κατά συνεπεία κάθε διάσταση, πολιτική, κοινωνική και οικονομική.

Ας επιχειρήσουμε να οριοθετήσουμε και να ταξινομήσουμε τις τρεις διαστάσεις *ατομοκεντρικά*. Σε αυτό το εγχείρημα θα προσπαθήσω να διακρίνω σαφέστερα τα όριά τους.

- Οικονομικό: *Κάθε σκέψη ή ενέργεια που αποσκοπεί στην απόκτηση των υλικών και άυλων πόρων επιβίωσης ή διαβίωσης.* Σε αυτή τη διάσταση εντάσσονται νομισματικές και μη νομισματικές πράξεις που αποσκοπούν στην απόκτηση προϊόντων και υπηρεσιών. Κοινός παρονομαστής-κίνητρο είναι η ανταμοιβή ενός ατόμου με την μορφή πόρων που αποκτώνται είτε με την αντιπροσφορά

δικών του είτε με την προσφορά εργασίας. Αποτελεί μία διαφοροποιημένη και πιο ειδική εκδοχή από συνήθεις ορισμούς¹⁶⁸.

- Πολιτικό: Κάθε σκέψη ή ενέργεια που αποσκοπεί να οργανώσει, διαμορφώσει ή να ρυθμίσει σχέσεις και συμπεριφορές μεταξύ προσώπων που δεν εντάσσονται στο στενό πλαίσιο της ίδιας ομάδας συμφερόντων που συμμετέχει ένα άτομο, προσδίδοντάς τους συχνά κανονιστικό χαρακτήρα (επίσημο ή ανεπίσημο)¹⁶⁹
- Κοινωνικό: Κάθε σκέψη ή ενέργεια που αποσκοπεί στην κάλυψη αναγκών και δεν κατατάσσεται στις ανωτέρω κατηγορίες¹⁷⁰. Εδώ εντάσσουμε πράξεις,

¹⁶⁸ Φυσικά θα πρέπει εξ αρχής να αποκλείσουμε τα ισοπεδωτικά «τα πάντα είναι πολιτική» ή «τα πάντα είναι οικονομία». Το πρώτο στερεότυπο αντλεί την καταγωγή του από την αρχαία Ελλάδα όπου το κοινωνικό δεν ήταν διαχωρισμένο από το πολιτικό. Συνεπώς «κοινωνική κοινωνία» και «πολιτική κοινωνία» ήταν αδιαχώριστες στο πλαίσιο της πόλης-κράτους. Το άλλο στερεότυπο «τα πάντα είναι οικονομία» κατάγεται από υλιστικές φιλοσοφικές αντιλήψεις. Στις νεωτερικές κοινωνίες η οικονομία αποτελεί την υποδομή και όλες οι άλλες την υπερδομή (κατά τον Μαρξ), αλλά και οι πρώιμες και μεταγενέστερες φιλελεύθερες αντιλήψεις έχουν υλιστική βάση για να θεμελιώσουν τον κανόνα της ελεύθερης αγοράς. Η δόκιμη έκφραση είναι ότι κάθε σχέση είτε είναι κοινωνική, πολιτική, οικονομική, είναι βέβαιο ότι έστω και σε ελάχιστο βαθμό επηρεάζει τις άλλες, που με τη σειρά τους επηρεάζουν έστω και ανεπαίσθητα τις προηγούμενες ατομικές εκφράσεις. Σε οποιοδήποτε βαθμό και αν υφίσταται η επιρροή, δεν σημαίνει και ότι ταυτίζονται (βλ. και την παρακάτω σημείωση).

Σύμφωνα με το Λεξικό της Οξφόρδης ο όρος «οικονομικός» με την ευρύτερη έννοια ορίζεται ως «η προσεκτική/ με φροντίδα διαχείριση των διαθέσιμων πόρων» (careful management of available resources). Ένας άλλος ορισμός που δίδεται: «Το σύνολο των ενεργειών και των δραστηριοτήτων των ανθρώπων που αποσκοπούν στην ικανοποίηση των αναγκών τους» (Λεξικό των Επιστημών του Ανθρώπου: σελ. 284). Το λεξικό όρων κοινωνιολογίας Collins ορίζει «ως την οργανωμένη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού, των αγαθών και των υπηρεσιών» (σελ. 365). Εδώ χρειάζεται να επισημάνω την «ιμπεριαλιστική» λογική αρκετών ορισμών, καθώς επιχειρούν να ταυτίσουν σχεδόν όλες τις ανάγκες με την οικονομία. Όπως ανέφερα και στο κεφάλαιο για την κοινωνία των πολιτών υφίσταται μία γενική τάση «οικονομοποίησης» των πάντων. Οι ενέργειες και δραστηριότητες που ικανοποιούν την ανάγκη για φιλία, έρωτα, εξουσία, δόξα, ψυχική πλήρωση είναι και αυτές οικονομικές; Μπορεί να επιδρούν δευτερογενώς στη σφαίρα της οικονομίας, αλλά δεν μπορούν να θωρηθούν από τη φύση τους ως οικονομικές ανάγκες.

¹⁶⁹ Έχουμε συνηθίσει να χρησιμοποιούμε ατομοκεντρικά τον όρο «πολιτική» με δύο διαφορετικούς τρόπους: Ως την «πολιτική ενός ατόμου» που αναφέρεται στον σχεδιασμένο τρόπο παρέμβασης, στάσης και συμπεριφοράς σχετικά με την επιδίωξη ποικίλων στόχων. Εναλλακτικά χρησιμοποιούμε με το ίδιο περιεχόμενο έναν ετυμολογικά αδόκιμο όρο όπως «προσωπική στρατηγική» (δεν ηγείται ενός στρατού ούτε απαραίτητα κατευθύνεται ενάντια σε έναν κάποιον αντίπαλο). Θεωρώ ότι πρόκειται στην πραγματικότητα για αναγωγές που ενσωματώνουν αντιλήψεις για το πώς εκλαμβάνεται η φύση της πολιτικής ευρύτερα: και έχει κύρια συστατικά τη μεθόδευση και τον αντίπαλο.

Η δεύτερη χρήση δεν απέχει στην ουσία από τον ορισμό που δίδω και αποκαλείται ως η παρέμβαση για τη ρύθμιση σχέσεων ή συμπεριφορών που δεν αφορούν αποκλειστικά το ίδιο το άτομο, αλλά επηρεάζουν ευρύτερα τις σχέσεις και άλλων ανθρώπων (όπως ενός πολίτη στο πλαίσιο της πόλης για να θυμηθούμε τη ρίζα του όρου). Όχι όμως μέσα στο πλαίσιο μίας αυστηρά οριζόμενης ομάδας συμφερόντων στην οποία συμμετέχει και ο ίδιος, και επομένως οι συνέπειες τον επηρεάζουν άμεσα και αφορούν σε ζητήματα εσωτερικής διαχείρισης στο πλαίσιο ικανοποίησης ατομοκεντρικών οικονομικών και κοινωνικών αναγκών.

¹⁷⁰ Μία σημαντική διευκρίνιση χρειάζεται για το περιεχόμενο του όρου «κοινωνικός», καθώς συχνά ταυτίζεται με την έννοια της αλληλεγγύης, του ανθρωπισμού, της φιλανθρωπίας (για παράδειγμα ο εθελοντικός τομέας συχνά αποκαλείται κοινωνικός τομέας) και άλλοτε για να περιγράψει κάθε είδους σχέση μεταξύ ανθρώπων στην κοινωνία (ο όρος είναι κοινός και στα ελληνικά και σε άλλες δυτικές γλώσσες). Στο εξής ως «κοινωνικός» εννοώ τις πράξεις-ενέργειες, ατομικές ή συλλογικές που δεν κατατάσσονται στο οικονομικό και το πολιτικό. Ενώ τον όρο «κοινωνιακός» για όλες τις ενέργειες σε

ενέργειες που οι ανταμοιβές που αποσκοπούν στην ικανοποίηση αναγκών προσδοκώντας κυρίως συναισθηματικά οφέλη μέσω της επικοινωνίας-διαντίδρασης με τους άλλους ανθρώπους (φιλικές παρέες, πολιτιστικής έκφρασης κ.α.). Θα πρέπει να υπογραμμίσω τον διαχωρισμό του «κοινωνικού» από τη διάσταση του «κοινωνικά ωφέλιμου» καθώς συχνά εννοούνται εναλλακτικά. Κάθε κοινωνική ενέργεια ή σχέση δεν σημαίνει ότι παράγει ευρύτερες ωφέλειες για τρίτους. Είναι απλά μία έκφραση αναγκών. Συνεπώς η δεύτερη εκδοχή του «κοινωνικού χαρακτήρα» ταυτίζεται περισσότερο με τον ανθρωπισμό ή την αλληλεγγύη, ευρύτερα οράματα και ιδεολογίες για τη βελτίωση οικονομικών, πολιτικών ή κοινωνικών σχέσεων, με σκοπό το *κοινωνικό* όφελος, όπως θεωρείται φυσικά από διαφορετικές λογικές και κοσμοθεωρίες. Αυτό σημαίνει ότι αποσυνδέω στο εξής τις κοινωνικές ανάγκες στις διατομικές σχέσεις, από τη διάσταση του ευρύτερου οφέλους.

Σε ατομικό επίπεδο κάθε ανθρώπινη πράξη ή ενέργεια έχει συχνά περισσότερες από μία αφετηρίες. Αποτελούν έκφραση κάποιας ανάγκης του ατόμου που επιζητεί να ικανοποιήσει. Συνήθως όμως μία από τις τρεις (συνηθέστερα η κοινωνική και η οικονομική), αποτελούν το πρωταρχικό κίνητρο κάποιας ανθρώπινης ενέργειας. Είναι ο λόγος που προβαίνει σε κάποια πράξη. Οποιαδήποτε ενέργεια όμως επηρεάζει όπως προανέφερα ολόκληρο το ανθρώπινο οικοσύστημα, έστω και ανεπαίσθητα. Οι συνέπειες είναι κοινωνιακές. Είναι έμμεσα ή άμεσα κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές¹⁷¹. Όταν αναφερθούμε σε επίπεδο οργανώσεων η λογική παραμένει η ίδια, αλλάζουν όμως ορισμένες διαστάσεις της.

μία κοινωνία γενικά, που κατά περίπτωση χρησιμοποιώ το «κοινοτικός» για σχέσεις σε μία κοινότητα ή δι-ατομικός για σχέσεις μεταξύ προσώπων.

¹⁷¹ Παράδειγμα: Για μία μητέρα που θέλει να φέρει στον κόσμο ένα παιδί, οι οικονομικές συνέπειες είναι ότι θα επιβαρυνθεί με κάποια έξοδα για την ανάπτυξη του. Το παιδί θα χρειαστεί να καταναλώσει κάποιους φυσικούς πόρους για να επιβιώσει. Επιπλέον θα επηρεάσει τις κοινωνικές της σχέσεις και θα φέρει έναν νέο άνθρωπο που θα επηρεάσει την πολιτική, με την έννοια της νέας εισόδου σε ένα περιβάλλον που θα έχει συν έναν άνθρωπο επιπλέον που θα διαμορφώσει την προσωπικότητά του. Ίσως μας φαίνεται λίγο υπερβολική αυτή η μεμονωμένη περίπτωση ως προς την επιρροή στο ανθρώπινο οικοσύστημα. Αλλά αν σκεφτούμε ότι αυτές οι μητέρες είναι εκατό- διακόσιες χιλιάδες τότε μας φαίνονται πολύ καθαρότερα οι επιδράσεις στην κοινωνία, στους πόρους της και κατά επέκταση στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική της επίδραση. Ας μην όμως παραβλέπουμε ότι οι πολλές χιλιάδες μητέρων είναι το άθροισμα πολλών ξεχωριστών. Έστω και ανεπαίσθητα μία μητέρα συμβάλει αναλογικά στη συνδιαμόρφωση και μεταβολή των τριών διαστάσεων σε κοινωνιακό επίπεδο. Όπως και κάθε διατυπωμένη σκέψη η ενέργεια συνδιαμορφώνει ολόκληρο το ανθρώπινο και υλικό

Η εξωτερίκευση του αιτήματος για την ικανοποίηση των αναγκών σε ατομικό επίπεδο, εκφράζεται και χαρακτηρίζεται ως ζήτηση. Έχοντας υπόψη την προηγούμενη ανάλυση συστήματος/αναγκών, κάθε έμβιος οργανισμός αναζητεί τρόπους με τους οποίους εκλαμβάνει το ίδιο ότι μπορεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Ένα φυτό αναζητά νερό και τον ήλιο για τη φωτοσύνθεση, ένα ζώο αναζητεί το θήραμά του. Ένα ζώο (π.χ. ένα σκυλάκι) μάθαίνει ότι για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του πρέπει να προσφέρει κάτι (χαρά στο το αφεντικό του ή προστασία) για να εξασφαλίσει την τροφή του. Ο άνθρωπος που ζει σε κοινότητες/κοινωνίες έχει συχνά πιο σαφή αντίληψη ότι για να ζητήσει - πρέπει να προσφέρει. Τι θα προσφέρει ένας άνθρωπος; Αυτό που εκτιμά ότι θα ζητήσουν οι άλλοι, για να του προσφέρουν αυτό που ζητεί ο ίδιος. Άρα η ζήτηση είναι αυτή που δημιουργεί την προσφορά σε διατομικό επίπεδο και η ζήτηση έχει σε κάθε πολιτισμικό περιβάλλον τους δικούς της κανόνες (για να πάρω αυτό που ζητώ, τι πρέπει να προσφέρω;). Σε ατομικό επίπεδο η ζήτηση είναι αυτή που ορίζει και καθορίζει την προσφορά και όχι το αντίθετο. Καθώς η ανάγκη είναι η κινητήριος δύναμη για κάθε σύστημα ξεχωριστά. Ακόμα και στην πιο ακραία αλτρουιστική εκδοχή μίας ενέργειας, ο ίδιος ο άνθρωπος ζητά να ικανοποιήσει μία δική του ανάγκη. Ας θυμηθούμε και τη φράση του Andreoni στο δεύτερο κεφάλαιο. Η φιλανθρωπία είναι σε κάθε περίπτωση «ζήτηση», που ικανοποιείται μέσω κάποιας προσφοράς. Ο αλτρουιστής - φιλάνθρωπος «ζητά» κάποιον φτωχό για να του δώσει χρήματα, και ο φτωχός του προσφέρει αυτήν την ικανοποίηση, επειδή ανταποκρίνεται στην προσωπική του ζήτηση για χρήματα. Ένας φίλος μας προσφέρει συναισθηματική ζεστασιά, αλλά για να επιβιώσει η φιλία χρειάζεται να ανταποκριθούμε και σε κάποιες δικές του ανάγκες.

Αν το γενικεύσουμε, η ζήτηση αποτελεί τον πραγματικό και θεμελιώδη κανόνα. Ενώ οι κανόνες της προσφοράς, είναι οι εκτιμήσεις για τη ζήτηση που μπορεί να υπάρξει.

9.5. Η οντολογική προσέγγιση της δημιουργίας των Μ.Κ.Ο.

περιβάλλον. Κάποιες από αυτές μπορούν μάλιστα να επηρεάσουν καθοριστικά το μέλλον της ανθρωπότητας

Όπως γίνεται αντιληπτό, αν θεωρούσαμε «αξιοματικά» ότι τα κίνητρα συγκρότησης του Τρίτου Τομέα είναι «ανθρωπιστικά», η οντολογική ανάλυση θα ενσωμάτωνε δεοντολογικά χαρακτηριστικά. Παρότι ιδεοτυπικά οι Μ.Κ.Ο. παραπέμπουν σε ενέργειες ανθρωπιστικές και σε ιδεαλιστικούς σκοπούς, στην πραγματικότητα είναι το αποτέλεσμα ποικίλων ατομικών κινήτρων. Από αλτρουιστικά (που και πάλι βασίζονται στον εγωισμό), έως άκρως ιδιοτελή και υπολογιστικά.

Κάθε άνθρωπος σε επίπεδο κοινωνίας μαθαίνει γενικά τους τρόπους μέσα από δύο πολύ γενικές διαδικασίες της κοινωνικοποίησης¹⁷² και του επιπολιτισμού¹⁷³ τα όρια των διεκδικήσεων, τους τρόπους και τα αποδεκτά μέσα για να ικανοποιήσει ορισμένες ανάγκες που δεν μπορεί να τις ικανοποιήσει μόνος του. Σε μικρότερα κοινωνικά πλαίσια, όπως στη γειτονιά, σε μία φιλική παρέα, στο χώρο εργασίας, απαιτούνται συνήθως πρόσθετοι ή πιο προσαρμοσμένοι τρόποι προσδοκόμενης-αποδεκτής συμπεριφοράς. Η συμπεριφορά του ατόμου διαφοροποιείται και αφομοιώνει συνειδητά ή ασυνείδητα κάποιους ειδικότερους κανόνες, αξίες και κώδικες επικοινωνίας εφόσον επιθυμεί να συμβιώσει αποτελεσματικά και να ικανοποιήσει κάποιες ανάγκες του.

Η συμμετοχή μαζί με άλλους ανθρώπους που έχουν ένα κοινό σκοπό ή ένα κοινό συμφέρον σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια συνθέτουν την έννοια της συλλογικότητας. Κάθε συλλογικότητα μπορεί να έχει μονιμότερο ή περιπτωσιακό και συγκυριακό χαρακτήρα, χωρίς κάποια προηγούμενη διασύνδεση μεταξύ των ατόμων. Η εκροή της συλλογικότητας είναι συλλογική δράση. Κάποιοι ορισμοί που την περιγράφουν είναι «η κοινή δράση για την επίτευξη κοινών συμφερόντων (Tilly, 1978), όταν «συντρέχουν περιπτώσεις κοινών σκοποθεσιών ή συλλογικών αγαθών» (Olson, 1991). Ωστόσο, εδώ θα πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί. Μπορεί ο σκοπός για τον οποίο αναλήφθηκε η συλλογική δράση να είναι κοινός, δεν είναι όμως

¹⁷² «Κοινωνικοποίηση» είναι η διαδικασία μάθησης που διαρκεί καθ' όλη τη διάρκεια ζωής ενός ανθρώπου και αναφέρεται στην ένταξη και στην ενσωμάτωσή του σ' ένα κοινωνικό σύνολο. Αφενός με την κοινωνικοποίησή του το άτομο αποκτά μία ιδιαίτερη θέση μέσα στο σύνολο και αφετέρου, με αυτόν τον τρόπο, γίνεται και αυτός μέρος του συνόλου και φορέας της κοινωνικής κληρονομιάς που θεμελιώνει τη συλλογική ταυτότητα (τη συναίσθηση του «εμείς») (Τσαούσης, 1996: 145-146) Δηλαδή το άτομο εντάσσεται στην κοινωνία, μέσω της αφομοίωσης του συστήματος γνώσεων, κανόνων και αξιών.

¹⁷³ Επιπολιτισμός είναι μία πιο αφανής διαδικασία, συνήθως περισσότερο ασυνείδητη και έχει να κάνει με τη μάθηση και εσωτερίκευση των πολιτισμικών στοιχείων που μαθαίνει ένα άτομο μέσω της επαφής του με την κοινωνία (βλ. Segall et al, 1996). Κάποιες συνήθειες, πράξεις, ενέργειες τρόποι έκφρασης εσωτερικεύονται ως μμητισμός

απαραίτητα ίδιος για κάθε μέλος που συμμετέχει. Ο συλλογικός σκοπός είναι απλώς η εκροή επιμέρους προσωπικών στόχων, σε ένα περιβάλλον που τα άτομα κρίνουν ότι θα ικανοποιήσουν τις ιδιαίτερες ανάγκες τους. Αποτελεί *μία νέα διάσταση σύμπτωσης ποικίλων προσωπικών αναγκών και κινήτρων*. Επομένως κάθε συλλογικότητα είναι ένα σύστημα που δημιουργείται λόγω συγκεκριμένων αναγκαιοτήτων των μελών της (υποσυστημάτων) υπό τις συνθήκες του ευρύτερου περιβάλλοντος. Το αποτέλεσμα της συντίθεται σε μία νέα οντότητα (τη συλλογική). Ένα μεγαλύτερο σύστημα που μπορεί να διαφέρει από τις επιμέρους ανάγκες που το συνιστούν¹⁷⁴. Κάθε συλλογική δράση συναρτάται κυρίως με:

- την ουσιαστική διαθεσιμότητα παροχής υπηρεσιών από κάθε μέλος προς αυτήν (που προσδιορίζεται και περιορίζεται από το υποκειμενικώς νοούμενο κόστος για να ικανοποιήσουν μία συγκεκριμένη ανάγκη και τα διαφορετικά πλαίσια που είναι διαθέσιμα για να ικανοποιηθεί η συγκεκριμένη ή άλλες ανάγκες του¹⁷⁵)
- Το πολιτισμικό πλαίσιο, τις αποδεκτές νόρμες και συμπεριφορές, δηλαδή από τον τρόπο που ίδιοι πιστεύουν ότι σε μεγάλο βαθμό (αλλά όχι αποκλειστικό) θα ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους.
- Προσδιορίζεται από την επιρροή και τους σκοπούς των ηγετών. Από την πειστικότητα με την οποία ενδυναμώνουν τα μέλη ότι θα επιτύχουν τους συλλογικούς σκοπούς, και διαμέσου αυτών τους προσωπικούς κάθε ενός ξεχωριστά.

Οι Μ.Κ.Ο., όπως και κάθε άλλη μορφή οργάνωσης, αποτελούν συλλογικότητες που δεν έχουν περιπτωσιακό χαρακτήρα και διακρίνονται από περισσότερο σταθερούς σκοπούς με διάρκεια στο χρόνο. Κατά συνέπεια κάθε συλλογικότητα αντιμετωπίζει την ανάγκη να ρυθμίσει τον τρόπο που θα λειτουργεί ώστε να μην διαλυθεί, αλλά και να αυξήσει τις πιθανότητες επίτευξης των στόχων

¹⁷⁴ Μία περιστασιακή συλλογικότητα μπορεί να δημιουργηθεί για τη δενδροφύτευση ενός καμένου δάσους. Τα άτομα που συμμετέχουν μπορεί να έχουν και διαφορετικά κίνητρα συμμετοχής. Κάποιοι μπορεί να θέλει να βάλει υποψηφιότητα για βουλευτής και το βασικό του κίνητρο είναι η επιδοκμασία των εν δυνάμει ψηφοφόρων που συμμετέχουν. Κάποιος άλλος γιατί θέλει να γνωρίσει νέους φίλους. Άλλος γιατί είναι η εργασία του και πληρώνεται από κάποια εταιρεία που είναι χορηγός. Μπορούμε να διαπιστώσουμε αναρίθμητα επιμέρους κίνητρα και ανάγκες που διαφέρουν από τον προφανή συλλογικό σκοπό.

¹⁷⁵ Θεωρώντας ότι με την επιδίωξη της ικανοποίησης αυτής της ανάγκης, δεν υπονομεύει τη δυνατότητα επιδίωξης άλλων προσωπικών αναγκών. Συνυπολογίζει το εναλλακτικό κόστος, που προκύπτει και πάλι κατά τη δική του προσωπική άποψη.

της. Δημιουργείται επομένως σε πολλές περιπτώσεις μία οργάνωση (organization) (κεφάλαιο πέμπτο). Επιχειρώντας να ταξινομήσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια όλες αυτές τις διαστάσεις και τις μορφές που εμφανίζονται οι Μ.Κ.Ο. στις σύγχρονες κοινωνίες, θα χρησιμοποιήσουμε ανάλογη ερμηνευτική μέθοδο με την ικανοποίηση των αναγκών σε ατομικό επίπεδο. Η συγκεκριμένη ανάλυση έχει αφετηρία τις ανάγκες και τα κίνητρα των δημιουργών μίας οργάνωσης, όπως οι ίδιοι τα εκλαμβάνουν, με φορά από το μικρό στο μακρο-επίπεδο. Η εκροή θεωρείται ως οργανωσιακή ενέργεια και είναι προϊόν της εσωτερικώς εννοούμενης οργανωσιακής ανάγκης, διαμορφούμενη από άλλες οργανωσιακές και προσωπικές συμπεριφορές, εσωτερικές και εξωτερικές.

Για αυτό σε κάθε οργάνωση, σε μία νέα διάσταση, η ανάγκη οδηγεί σε οργανωσιακούς πλέον σκοπούς – ανάγκες που μπορούν να ταξινομηθούν σε:

- Σε οικονομικούς: Που αποσκοπούν στην ικανοποίηση αναγκών επιβίωσης και διαβίωσης των μελών ή των ιδρυτών της.
- Πολιτικούς: Που αποσκοπούν να οργανώσουν, διαμορφώσουν ή ρυθμίσουν σχέσεις ή συμπεριφορές μεταξύ προσώπων που δεν ανήκουν στην ίδια ομάδα συμφερόντων, ή προσανατολίζονται ευρύτερα στην κοινότητα ή στην κοινωνία, προσδίδοντας τους κανονιστικό χαρακτήρα (επίσημο ή ανεπίσημο)
- Κοινωνικούς: Κάθε άλλο σκοπό που διαφέρει από τους ανωτέρω.

Αυτή η κατάταξη αφορά στους σκοπούς για τους οποίους έχουν δημιουργηθεί οι οργανώσεις και όχι απαραίτητα στα ατομικά κίνητρα των δημιουργών που μπορεί να είναι διαφορετικά. Αλλά στη σύνθεσή τους. Πολλές Μ.Κ.Ο. μπορεί να έχουν περισσότερους από έναν σκοπούς. Σχεδόν πάντοτε κάποιοι είναι πρωτεύοντες και άλλοι δευτερεύοντες. Συνεπώς ως προς την αρχική τους συγκρότηση, οι οργανώσεις μπορούν να ταξινομηθούν ως προς τους σκοπούς- προσανατολισμούς τους σε πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές. Ανάλογα, τα μέσα που χρησιμοποιούν για να πετύχουν οποιοδήποτε σκοπό είναι κοινωνικά, οικονομικά ή πολιτικά ή κάποιοι συνδυασμοί αυτών. **Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι θα πρέπει να διαχωρίζουμε στις κατατάξεις, τους σκοπούς από τα μέσα που χρησιμοποιούνται για να τους επιτύχουν.** Για παράδειγμα, μία πολιτική οργάνωση έχει κάποιους πολιτικούς σκοπούς, στα μέσα όμως μπορεί να συμπεριλαμβάνονται τόσο οικονομικά (χρηματοδότηση), πολιτικά (πολιτική παρέμβαση και διάδοση), ή κοινωνικά

(δημιουργία κοινωνικών σχέσεων συντροφικότητας, κοινά ενδιαφέροντα, hobbies κ.α.)

9.5.1. Εν αρχή ην οι ανάγκες- των ιδρυτών

Για να κατανοήσουμε καλύτερα πώς και γιατί δημιουργούνται, ας ξεκινήσουμε με τη διαπίστωση ότι οι ιδρυτές μίας επίσημης οργάνωσης συνεργάζονται για να ικανοποιήσουν ορισμένες ανάγκες τους. Τα κίνητρα και η «κουλτούρα» των δημιουργών καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον χαρακτήρα και το προφίλ, όπως και την εξέλιξή της στο χρόνο. Τα κίνητρά τους δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είναι τα ίδια, αλλά να καταλήγουν ως προς τη φύση και τους σκοπούς της οργάνωσης, μέσω της οποίας θεωρούν ότι θα ικανοποιήσουν κάποιες προσωπικές ανάγκες. Στο προηγούμενο κεφάλαιο τις κατηγοριοποιήσαμε ατομοκεντρικά σε κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές. Επομένως η αρχική συμφωνία για τη δημιουργία μίας οργάνωσης είναι πρωταρχικά ένα αποτέλεσμα εσωτερικής διαπραγμάτευσης ως προς τη σκοποθεσία, τα μέσα που θα χρησιμοποιήσουν και την αποτελεσματικότερη μορφή με την οποία θεωρούν ότι μπορούν να πετύχουν καλύτερα ορισμένους στόχους που αντιστοιχούν σε προσωπικές ανάγκες των ιδρυτών.

Οι επιλογές τους συνδιαμορφώνονται από το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον. *Με ποιον τρόπο εκτιμούν ότι η κοινωνία τους «επιτρέπει» να επιτύχουν τους στόχους τους;* Η απάντηση είναι, από ένα φάσμα οργανωσιακών επιλογών και διαθέσιμων νομικών μορφών. Θεωρητικά αν τα κίνητρά τους είναι οικονομικά θα δημιουργούσαν μία κερδοσκοπική επιχείρηση. Αν είναι πολιτικά ένα κόμμα ή ένα πολιτικό κίνημα, αν είναι κοινωνικά, ομάδες ικανοποίησης κοινωνικών αναγκών. *Αλλά στην πραγματικότητα αυτό δεν ισχύει απαραίτητα. Γιατί τα ατομικά κίνητρα και οι σκοποί μπορεί να εξυπηρετούνται καλύτερα μέσω άλλων οργανωσιακών και νομικών μορφών.* Μπορεί να δημιουργήσουν ένα πολιτικό κόμμα γιατί αποσκοπούν στο οικονομικό τους όφελος, για να αποκτήσουν χρήματα π.χ. μέσω κρατικών επιχορηγήσεων, βουλευτικών αποζημιώσεων, από «μίζες» και άλλους τρόπους. Ανάλογα, μπορεί να δημιουργήσουν μία κερδοσκοπική επιχείρηση, όμως τα κέρδη να τα προσφέρουν στην κοινωνία. Μπορεί να μη θεωρούμε συχνές κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις,

αλλά σίγουρα δεν μπορούμε να τις αποκλείσουμε και είναι βέβαιο ότι έχουν υπάρξει και υπάρχουν.

Στον Τρίτο Τομέα διακρίνονται εμπειρικά ποικίλες πρωτεύουσες σκοπιμότητες. Ο «κοινωνικός» προσανατολισμός (είτε κοινωνικά ωφέλιμος-δημοσίου οφέλους, είτε για τα ίδια τα μέλη – αμοιβαίου οφέλους οργανώσεις) εκλαμβάνεται νομικά ως η αιτία της δημιουργίας των Μ.Κ.Ο. Δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είναι και η πραγματική. Μπορεί τα κίνητρα της οργάνωσης να είναι οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά ή ένας συνδυασμός κάποιων από αυτά. Παρότι θεωρούνται «κοινωνικές» διαφορετικές σκοπιμότητες μπορεί να εξυπηρετούνται. Εδώ είναι λογικό να σκεφτούμε: «Γιατί να επιλέξουν να ιδρύσουν μία Μ.Κ.Ο. και όχι μία κερδοσκοπική επιχείρηση, εφόσον κάποιος ιδρυτής έχουν οικονομικούς σκοπούς»; Ή «γιατί κάποιος που έχουν πολιτικούς σκοπούς να μη δημιουργήσουν κάποιο κόμμα»; Ή «γιατί το κράτος έχει δημιουργήσει μη κερδοσκοπικές οργανώσεις/ ανεξάρτητες αρχές που παραπέμπουν σε Μ.Κ.Ο.»; Η απάντηση είναι μάλλον απλή. Γιατί μέσω μίας Μ.Κ.Ο. θεωρούν ότι μπορούν να επιτύχουν με καλύτερα αποτελέσματα τους στόχους τους.

Στο κεφάλαιο για το κράτος διακρίναμε σαφώς τις λογικές δημιουργίας οργανώσεων στον Τρίτο Τομέα. Ενώ από την πλευρά της οικονομικής ωφέλειας, η απαγόρευση διανομής του κέρδους συνιστά απλά ένα εμπόδιο. Δεν σημαίνει ότι οι ιδρυτές δεν μπορούν αποκομίσουν τα κέρδη έμμεσα (μέσα από υψηλούς μισθούς ή άλλα οικονομικά ευεργετήματα). Οι λογικές της αγοράς έχουν πλέον στις περισσότερες χώρες ως ρεαλιστική εναλλακτική επιλογή την ίδρυση μίας εταιρείας με μη κερδοσκοπικό προσωπείο - pseudo nonprofits (Scotchmer and Benchoten, 1999). Ο Τρίτος Τομέας περιγράφεται και ως ένα διαφορετικό πεδίο επιχειρηματικότητας. Αυτό διαφαίνεται ιδιαίτερα καθαρά από την μετατροπή αρκετών κερδοσκοπικών ορφανώσεων σε μη κερδοσκοπικές και αντίστροφα (βλ. Goddaris and Weisbrod, 1998, Tuckman, 1998), και από την δημιουργία μη κερδοσκοπικών οργανώσεων από επαγγελματίες στο χώρο των υπηρεσιών (βλ. Sokolowski, 1999)¹⁷⁶.

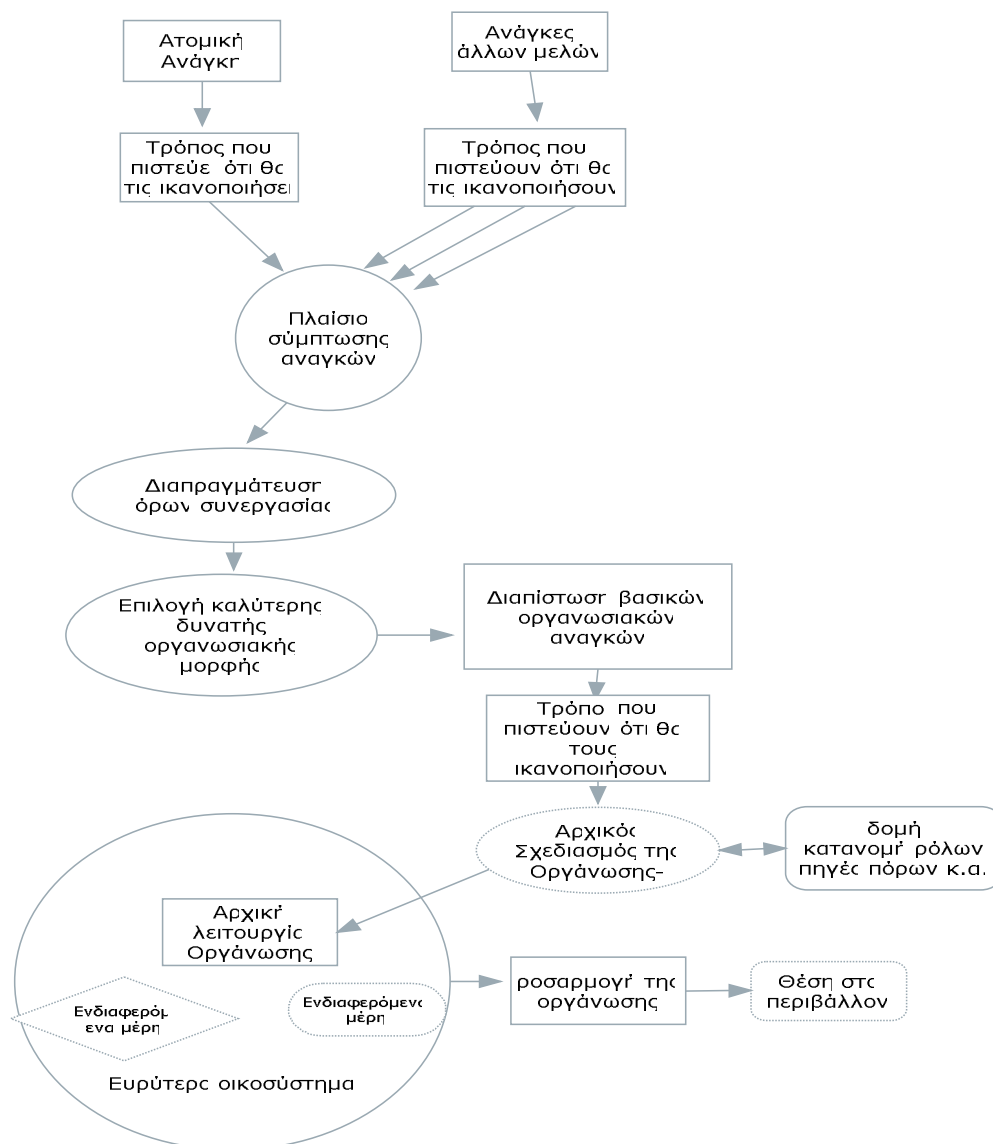
¹⁷⁶ Ο Sokolowski αποδεικνύει μέσα από το θεωρητικό μοντέλο του «uses and gratifications of an organizational form», ότι στην Πολωνία του 1990 η μη κερδοσκοπική οργάνωση ήταν η προτιμότερη οργανωσιακή μορφή για συγκεκριμένους επαγγελματίες στο πεδίο των κοινωνικών υπηρεσιών για να πουλήσουν τις υπηρεσίες τους. Η πρακτική αυτή απολαμβάνει την ευρύτερη κοινωνική νομιμοποίηση και θεωρείται απόλυτα φυσιολογική ως Μ.Κ.Ο. (Sokolowski, 1999).

Ανάλογα, αρκετοί όμιλοι πολιτικού προβληματισμού έχουν τη νομική υπόσταση της Μ.Κ.Ο., που στην ουσία είναι πολιτικές οργανώσεις ή υποστηρίζουν έμμεσα ή άμεσα πολιτικά κόμματα. Το νομικό περιβάλλον που διέπει κάθε οργανωσιακή μορφή θα πρέπει να ιδωθεί ως το πλαίσιο που αποσκοπεί να οριοθετήσει διαφορετικές κατηγορίες κινήτρων των ιδιοκτητών. Δεν σημαίνει ότι το επιτυγχάνει απόλυτα.

Στην πραγματικότητα, οντολογικά, ο Τρίτος Τομέας αποτελεί ένα ειδικό πεδίο συγκρότησης σκοπών συμφερόντων, ιδεολογιών, που πηγάζουν από διαφορετικές κατηγορίες κινήτρων. Ο μη κερδοσκοπικός – μη κυβερνητικός χαρακτήρας αποτελεί μία επιλογή με την οποία οι δημιουργοί τους θεωρούν ότι θα επιτύχουν καλύτερα ή με μεγαλύτερη πιθανότητα επιτυχίας τους στόχους τους, εφόσον κρίνουν ότι το νομικό και το θεσμικό πλαίσιο τους παρέχει περισσότερες δυνατότητες ή ευκαιρίες. Για αυτόν ακριβώς δημιουργούν μία Μ.Κ.Ο. και προσαρμόζουν τη δομή και τη συμπεριφορά της ώστε να επιτύχουν με τον καλύτερο τρόπο τους πραγματικούς σκοπούς τους.

Αυτό σημαίνει ότι οι Μ.Κ.Ο. είναι απλά μία εναλλακτική διαθέσιμη επιλογή για κάθε είδους κίνητρο; Η απάντηση είναι «και ναι - και όχι». Εξαρτάται από τις ιδιαίτερες ρυθμίσεις κάθε νομικού πλαισίου και τους περιβαλλοντικούς περιορισμούς που αναφέρθηκαν. Για αυτό μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο Τρίτος Τομέας απαρτίζεται από ένα τεράστιο φάσμα από Μ.Κ.Ο., πολιτικού, οικονομικού, ή κοινωνικού σκοπού. Με αυτή τη λογική δυνάμεθα να ερμηνεύσουμε την τεράστια ανομοιογένεια τους, όπως και την ανεπάρκεια των οργανωσιακών θεωριών να μελετήσουν όλες τις όψεις και τη συμπεριφορές τους.

Εστιάζοντας στο μικρό επίπεδο, θα σχηματοποιήσουμε αφαιρετικά τη λογική δημιουργίας μίας οργάνωσης οποιουδήποτε σκοπού:

Σχήμα 8. Η Λογική Δημιουργίας μίας Οργάνωσης

Εφόσον αυτή η διαδικασία οδηγήσει στη δημιουργία μίας Μ.Κ.Ο., μία νέα οντότητα έχει δημιουργηθεί στο άμεσο και ευρύτερο οικοσύστημα. Σε μακρο-επίπεδο, το διαμορφώνει και διαμορφώνεται από αυτό. Συνεπώς εκκινείται η διαδικασία προσαρμογής που χρειάζεται να ικανοποιήσει ταυτόχρονα διαφορετικές διαστάσεις της ύπαρξής της:

- Τα ενδιαφέροντα ή συμφέροντα των ιδιοκτητών
- τη διαμόρφωση της εσωτερικής δομής και του τρόπου λειτουργίας
- την αναζήτηση για ανθρώπινους και υλικούς πόρους
- την αποτελεσματικότερη δυνατή σύνθεση των ανωτέρω

- και τη συμπεριφορά ως προς το εξωτερικό περιβάλλον και στα «θέλω» των εξωτερικών ενδιαφερόμενων μερών.

Εισέρχεται πλέον σε ένα ανοιχτό οικοσύστημα που συνθέτουν άλλες οργανώσεις, πρόσωπα, θεσμοί, αξίες και συμπεριφορές, πηγές πόρων, καθιστώντας αναπόφευκτη την αναπροσαρμογή τόσο τόσο της συμπεριφοράς, όσο και όλων σχεδόν των οργανωσιακών της χαρακτηριστικών για να προσαρμοστεί, να επιβιώσει και να επιτύχει τους σκοπούς της. Απαιτείται, όπως και για κάθε άλλη οργάνωση, ανασχεδιασμός και επαναλειτουργικότητα (Romanelli, 1991) και με οικοσυστημικούς όρους συμβατότητα, προσαρμογή και αναγκαστικά μερική «μετάλλαξη» από τους αρχικούς σχεδιασμούς που είχαν οι ιδρυτές στο μυαλό τους (Ζάννης, 2006).

Σε αυτή τη διαδικασία, συγκρούεται, ανταγωνίζεται, συμπράττει και μεταλλάσσεται μερικώς ή ολικά με σκοπό να επιβιώσει. Συντελείται καθόλη τη διάρκεια ζωής της οργάνωσης, καθώς μεταβάλλεται μέσα στο χρόνο αναπροσαρμόζοντας τη δομή και τη συμπεριφορά της. Οι οργανωσιακές θεωρήσεις του πέμπτου κεφαλαίου εξηγούν τις διαφορετικές όψεις και λογικές της διαδικασίας προσαρμογής στο περιβάλλον.

9.6. Πρώτη Σύνοψη- Σύνθεση

Ας συνοψίσουμε μέχρι εδώ τη συγκρότηση της θεωρίας:

α) Συστημική ανάλυση

- Τόσο στο σύστημα «άνθρωπος» όσο και στο σύστημα «οργάνωση» διαπιστώνουμε την ύπαρξη ενδογενών αναγκών ως προϋπόθεση για την ύπαρξή τους. Πηγάζουν είτε από την ολότητα είτε από επιμέρους υποσυστήματα τους.
- Σε άμεση διασύνδεση με τις ανάγκες, εκλαμβάνουν τη λειτουργικότητα ή τη βιωσιμότητά τους, σχηματοποιούν τη δομή, τη συμπεριφορά και τον τρόπο που επηρεάζουν το εσωτερικό περιβάλλον (τα υποσυστήματά τους)
- Ταυτόχρονα το ευρύτερο εξωτερικό περιβάλλον (φυσικό και πολιτισμικό) συνδιαμορφώνει τη φύση, τη δομή και τη λειτουργία σε κάθε φάση της, από τη δημιουργία έως τη διάλυση.

- Για να επιβιώσει κάθε σύστημα αναζητεί εκείνους τους πόρους που αντιλαμβάνεται ότι αποκτώντας τους θα διατηρήσει τη βιωσιμότητα και τη λειτουργικότητα του.
- Η προσπάθεια για την απόκτηση των αναγκαίων πόρων συνιστά τη ζήτηση ενός συστήματος.
- Η επικοινωνία και η διαντίδραση με το εξωτερικό περιβάλλον αποτελεί το μέσο για να αποκτήσει τους αναγκαίους πόρους. Όταν το περιβάλλον δεν είναι πλούσιο σε πόρους, η επιτυχία της προσαρμογής εξαρτάται από τη δυνατότητα να συνάψει συμμαχίες, να αφομοιωθεί ή να απορροφήσει εν μέρει ή ολόκληρα άλλα συστήματα, ή να ενσωματωθεί σε αυτά.
- Όσο μεγαλύτερα και ανοιχτά είναι τα συστήματα τόσο πιο περίπλοκη και πολυδιάστατη είναι η επιρροή του εσωτερικού και του εξωτερικού περιβάλλοντος, τόσο ευρύτερο είναι το φάσμα των πιθανών επιλογών για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους.
- Μη συμβατές υπάρξεις τείνουν να διαλύονται και να αποβάλλονται από μεγαλύτερα συστήματα στα οποία λειτουργούν. Μη συμβατές είναι οι υπάρξεις που δεν έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν πόρους που χρειάζονται άλλα συστήματα, ή με τρόπο που μπορούν να τους απορροφήσουν. Η βιωσιμότητα ή η λειτουργικότητα ενός συστήματος κατά συνέπεια εξαρτάται από τον τρόπο που προσαρμόζεται στις ανάγκες των άλλων συστημάτων που έχουν τη δυνατότητα να τους τροφοδοτήσουν με πόρους (εσωτερικά ή εξωτερικά).
- Όταν οι ανάγκες υπαρξής τους αίρονται, διαλύονται σε άλλα επιμέρους βιωσιμότερα ή καταργούνται. Όταν καταργηθούν συντελείται με δύο τρόπους: Είτε αυτοκαταργούνται όταν αίρονται οι βασικές αναγκαιότητες της υπαρξής τους (αναποτελεσματικότητα ικανοποίησης των αναγκών από τα υποσυστήματα που τα απαρτίζουν) ή είτε καταστρέφονται ζωτικές λειτουργίες από το εσωτερικό ή το εξωτερικό περιβάλλον, μέσω της αλληλεπίδρασης με άλλα μικρότερα ή μεγαλύτερα συστήματα..

β) Εφαρμογή της θεωρίας

- Ο άνθρωπος είναι ένα σύνθετο βιολογικο-πολιτισμικό σύστημα. Καθορίζεται και συμπεριφέρεται βάσει των ενδογενών αναγκαιοτήτων του όπως

συνδιαμορφώνονται από το εσωτερικό περιβάλλον και την επίδραση περιβαλλοντικών παραγόντων. Κάθε λειτουργία του είναι αποτέλεσμα ενδογενώς εκλαμβανόμενων αναγκαιοτήτων με σκοπό να διατηρήσει τη λειτουργικότητα ή και τη βιωσιμότητά του κατά τρόπο που ο ίδιος εκλαμβάνει. Κάθε αναγκαιότητα βασίζεται σε μία πρωθύστερη αναγκαιότητα να μεταβιβάσει ισχυροποιημένο το DNA του σε απογόνους.

- Συνέπεια αυτού, είναι φύσει εγωιστικό-ιδιοτελές όν, όπως και όλα τα συστήματα της φύσης που αποσκοπούν να διατηρήσουν τη βιωσιμότητα ή τη λειτουργικότητά τους. Η κοινωνικότητα προκύπτει από την αδυναμία να ικανοποιήσει μόνος του κάποιες ανάγκες.
- Ο αλτρουισμός, αν και εφόσον υφίσταται γονιδιακά ως τάση, αποτελεί ένα δευτερεύον χαρακτηριστικό που πηγάζει από την ανάγκη επιβίωσης. Κατά συνέπεια σε ατομικό επίπεδο ο αλτρουισμός είναι εξωτερίκευση μίας ενδογενούς ανάγκης του ανθρώπου που αποσκοπεί να ικανοποιήσει τον ίδιο, ωφελώντας ταυτόχρονα, εκούσια ή ακούσια, άλλους ανθρώπους.
- Οι περισσότερες ενδογενείς ανάγκες γίνονται αντιληπτές μέσω της νόησης, η οποία συνδιαμορφώνεται από πολιτισμικά χαρακτηριστικά.
- Η ιεράρχηση και η τάση ικανοποίησης των αναγκών διαπιστώνεται με ακρίβεια μόνον ατομοκεντρικά και εξατομικευμένα.
- Η διαδικασία για την ικανοποίησης μίας ανάγκης είναι το κίνητρο και εξωτερικεύεται ως ζήτηση. Δύναται να ικανοποιηθεί εντός περιβαλλοντικών, πολιτισμικών και κοινωνιακών πλαισίων. Σε περίπτωση που δεν ικανοποιείται επαρκώς, αναζητούνται υποκατάστατα. Εφόσον και πάλι δεν ικανοποιείται επιφέρει συνέπειες για κάθε άνθρωπο-σύστημα και είτε εσωτερικεύεται είτε εξωτερικεύεται προς το περιβάλλον.
- Η ζήτηση ανάλογα με το περιεχόμενό της μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε οικονομική, πολιτική, κοινωνική. Τα μέσα που χρησιμοποιεί κάθε άνθρωπος μπορεί να είναι ποικίλα και να χρησιμοποιούνται έμμεσα με οικονομικές, πολιτικές ή κοινωνικές ενέργειες σε οποιαδήποτε κοινωνικά πλαίσια συμμετέχει και αλληλεπιδρά.
- Σε έναν άνθρωπο δεν υπάρχει «προσφορά για την προσφορά». Υπάρχει μόνον ζήτηση. Ανάλογα με τη ζήτηση εκτιμά υποκειμενικά το τι θα προσφέρει (υπό τους τρόπους που το εκλαμβάνει). Ανάλογα, η «προσφορά» προς αυτόν, είναι

η προσπάθεια ικανοποίησης της ζήτησης άλλων συστημάτων (ανθρώπων, ομάδων κλπ). Κατά συνέπεια τίποτα δεν προσφέρεται χωρίς να υπάρχει ζήτηση. Όταν δεν γίνεται αντιληπτό αυτό, πιθανώς η προσφορά είναι ακούσια εκροή της λειτουργίας άλλων συστημάτων.

- Με σκοπό την ικανοποίηση των αναγκών, οι άνθρωποι μέσα σε κοινωνικά πλαίσια δημιουργούν οργανώσεις.
- Οι οργανώσεις είναι αποτέλεσμα σύμπτωσης των αναγκαιοτήτων των μελών που τις απαρτίζουν και μπορεί να είναι διαφορετικής φύσης από τον σκοπό της.
- Η δημιουργία μίας οργάνωσης είναι η επιτυχής έκβαση της διαπραγμάτευσης για τον τρόπο που θεωρούν τα μέλη ότι θα ικανοποιήσουν τις προσωπικές τους ανάγκες.
- Η οργάνωση που δημιουργείται είναι ένα νέο σύστημα το οποίο διαμορφώνεται από τις εσωτερικές αναγκαιότητες για την επιβίωσή του. Είναι ενδογενείς ανάγκες-κίνητρα του νέου συστήματος, που διαμορφώνεται, αλληλεπιδρά, αναζητεί πόρους, συμμαχεί και συγκρούεται ή συγχωνεύεται με άλλα συστήματα υπό την επίδραση θεσμικών και άλλων περιβαλλοντικών παραγόντων.
- Οι οργανώσεις γενικά δύναται να διακριθούν σε οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές (σύμφωνα με το περιεχόμενο που αποδίδεται στις προηγούμενες σελίδες). Επηρεάζεται από τα υποσυστήματα που τη συνιστούν (τα μέλη της), αλλά και από μία σειρά από άλλους εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες, συμβολικά συστήματα, νόρμες επικοινωνίας και διαντίδρασης.
- Τα οργανωσιακά χαρακτηριστικά των Μ.Κ.Ο. μπορεί να διαφέρουν πολλές φορές αντιδιαμετρικά. Οι θεωρίες των οργανώσεων δεν μπορούν να ερμηνεύσουν όλες τις όψεις λειτουργίας και συμπεριφοράς τους σε ποικίλα περιβάλλοντα και οικοσυστήματα. Παρότι ο Τρίτος Τομέας αποτελεί έναν διακριτό χώρο, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του η απαγόρευση διανομής του κέρδους και ο κοινωνικός τους χαρακτήρας δεν αποδεικνύονται συχνά ισχυρά για να τις διακρίνουν ουσιαστικά από τις κερδοσκοπικές και τις κυβερνητικές οργανώσεις. Στην πραγματικότητα το ελκυστικό θεσμικό πλαίσιο παρέχει τη δυνατότητα ικανοποίησης ποικίλων ατομικών και οργανωσιακών αναγκών: Οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών.

9.7. Οι τομείς ως συστήματα

Οι ανωτέρω διαπιστώσεις ερμηνεύουν τις συνθήκες σε ατομικό και σε οργανωσιακό επίπεδο. Τι γίνεται όμως σε επίπεδο τομέα; Το μεθοδολογικό πλαίσιο είναι δόκιμο και σε τομεακό επίπεδο; Οι τομείς της κοινωνίας όπως τους έχουμε διακρίνει στην εισαγωγή του βιβλίου αποτελούν διαφορετικά κοινωνιακά συστήματα; Και κατά δεύτερο λόγο, πηγάζουν ενδογενείς αναγκαιότητες που γίνονται αντιληπτές ως προς τον αγώνα τους για Βιωσιμότητα ή Λειτουργικότητα;

Ας ξεκινήσουμε με την ευρύτερη κοινά παραδοχή ότι εφόσον αποτελούν συστήματα είναι σίγουρα ανοιχτά, με άπειρες επιρροές από τους άλλους τομείς ή υποσυστήματα των άλλων τομέων, που όπως διαπιστώσαμε, μετασχηματίζονται αέναα. Και ας θυμηθούμε πάλι τον βασικό ορισμό: *«Σύστημα» ανεξαρτήτως της σύνθεσης και του μεγέθους «αποκαλείται κάθε σχηματισμός επιμέρους στοιχείων που συνδέονται μεταξύ τους με μη γραμμικές σχέσεις και κάθε ένα από αυτά συνιστά για το άλλο όρο της δυνατότητάς του»*

Πιο εύκολα διακριτός και δόκιμος είναι στον Κυβερνητικό Τομέα, με εμφανείς συνθήκες συνεξάρτησης και συνύπαρξης των υποσυστημάτων που τον απαρτίζουν. Οργανισμοί όπως ο στρατός, το σχολείο, μία δημόσια υπηρεσία διασυνδέονται μεταξύ τους και συγκροτούν την έννοια του κράτους (government sector) όπως διαμορφώθηκε στη μακρά εξελικτική διαδικασία. Πολλά από αυτά τα υποσυστήματα δημιουργήθηκαν μεταγενέστερα ή άλλα καταργούνται, ωστόσο, η κρατική οντότητα παραμένει ακόμα ως ολότητα διακριτή από όλους μας. Κύριος μηχανισμός που αντιλαμβάνεται τις ανάγκες και υπερασπίζεται τη βιωσιμότητα ή τη λειτουργικότητά του είναι οι κυβερνήσεις, αλλά και αρκετά υποσυστήματα του κράτους που «συνιστούν όρο της δυνατότητάς της ύπαρξής του» (η αστυνομία, η εφορία κ.α.). Οι επιμέρους θεωρήσεις της αναγκαιότητας προκύπτουν κυρίως από τις κυβερνήσεις που αποσκοπούν στην διατήρησή του και τη λειτουργικότητά του κατά τρόπο που οι ίδιες την εκλαμβάνουν.

Στον οικονομικό - επιχειρηματικό τομέα; Εδώ το σύστημα είναι λιγότερο συνεκτικό. Ειδικά με όρους καπιταλισμού απαρτίζεται από επιμέρους ανταγωνιστικά συστήματα, δηλαδή κάθε επιχείρηση ξεχωριστά. Η βιωσιμότητα και λειτουργικότητα εκλαμβάνεται και επιδιώκεται υπό συγκεκριμένους κανόνες συναλλαγών. Συνεπώς ως

σύστημα εκλαμβάνεται ως ένας «πιο πρωτόγονος οργανισμός με χαμηλότερα επίπεδα νοημοσύνης», που όλα τα μέρη του (οι επιχειρήσεις) ανταγωνίζονται και κάποιες φορές συμμαχούν με στόχο αποκλειστικά το ίδιον οικονομικό όφελος. Το κέρδος όμως μπορεί να επιτευχθεί εφόσον υπάρχουν ορισμένοι στοιχειώδεις κανόνες στις συναλλαγές. Αυτό μπορεί εν μέρει να θεωρηθεί το σύστημα- κύκλωμα της αγοράς. Η αγορά δηλαδή αποτελεί το αίμα που διατηρεί το σύστημα ζωντανό. Υφίσταται ως συνολική ανάγκη για να μπορέσει να επιβιώσει ο επιχειρηματικός τομέας. Γίνεται αντιληπτή από τα μέρη του (τις επιχειρήσεις) ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργικότητα τους. Ανάλογα οι εκτός αγοράς οικονομικές σχέσεις (μη νομισματικές, δώρα, αντιπραγματισμός) έχουν θεσμοποιηθεί και πάλι με κανόνες ζήτησης, που δεν βασίζονται στη λογική της καπιταλιστικής αγοράς, αλλά σε εναλλακτικούς οικονομικούς κανόνες και θεσμούς που δεν παύουν να έχουν συγκεκριμένες λογικές και στόχους που είναι οικονομικοί, και διαφέρουν ανάλογα με το πολιτισμικό πλαίσιο που εντάσσονται. Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο που προτείνεται, ο κερδοσκοπικός τομέας οφείλει να ενσωματωθεί (βάσει των οικονομικών πρωτίστως αναγκών) με όλες τις άλλες μορφές οικονομικών επιδιώξεων, όπως συνεταιρισμούς και άλλες οργανώσεις αμοιβαίου οφέλους που έχουν οικονομικό σκοπό. **Συνεπώς ο κερδοσκοπικός τομέας εντάσσεται σε έναν ευρύτερο οικονομικό-επιχειρηματικό τομέα.**

Στον άτυπο τομέα; Και πάλι η αναγκαιότητα έχει αφετηρία τα επιμέρους υποσυστήματά της. Όπως στον προηγούμενο τομέα είναι οι κανόνες συναλλαγής και ανταλλαγής, στον άτυπο τομέα είναι πιο αφηρημένα η αίσθηση του ανήκειν σε μία, κοινωνία, με ολόκληρο το περιεχόμενο κοινωνικών συναλλαγών που διαμορφώνεται από συμβολικά συστήματα, θεσμοποιημένες νόρμες και συμπεριφορές που διαμορφώνουν τις διαπροσωπικές σχέσεις, κοινές δοξασίες, οι ιστορικές καταβολές, η κοινωνική εμπιστοσύνη κ.α.

Και στους τρεις τομείς (με λιγότερο το κράτος) οι ενδογενείς αναγκαιότητες προέρχονται από τα υποσυστήματά τους. Υφίσταται μία πολύ λιγότερο συνειδητή η συλλογική αναγκαιότητα από τα μέλη τους αναφορικά με τη λειτουργικότητα και τη Βιωσιμότητα ως συστημάτων. Αυτό τεκμηριώνεται στο ότι διασυνδέονται με άπειρες διακλαδώσεις με τους άλλους τομείς, τις οργανώσεις τους και τις αναγκαιότητες των ατόμων που συμμετέχουν ταυτόχρονα σε διαφορετικά συστήματα.

Σε αυτά τα μεγαλύτερα κοινωνικά συστήματα- τομείς οι ενδογενείς ανάγκες βιωσιμότητας ή λειτουργικότητας δεν είναι συχνά συνειδητοί από τα επιμέρους συστήματα τους (τα άτομα και οι οργανώσεις). Υφίσταται η ανάγκη κοινωνικών σχέσεων στον άτυπο-ανεπίσημο τομέα, καθώς θα ήταν αδύνατη οποιαδήποτε συνύπαρξη μεταξύ των ανθρώπων πέρα από τη σφαίρα της πολιτικής και της οικονομίας. Υφίσταται η ανάγκη Βιωσιμότητας ή Λειτουργικότητας του κερδοσκοπικού τομέα και των εναλλακτικών οικονομικών πρακτικών, διαφορετικά θα ήταν αδύνατη οποιαδήποτε οικονομική συναλλαγή. Υπάρχει ανάγκη Βιωσιμότητας και Λειτουργικότητας του κράτους για να επιτρέψει τόσο στους άλλους τομείς να υπάρξουν και να λειτουργήσουν, όσο και το ίδιο να ανταποκριθεί στον ρόλο του να διευθετήσει πολιτικά (σύμφωνα με τον ορισμό που έδωσα για την πολιτική) τον τρόπο που η Βιωσιμότητα και η Λειτουργικότητα των άλλων συστημάτων, όπως και του ίδιου, να είναι εφικτή. Εντέλει, συντίθεται ολόκληρο το ανθρώπινο οικοσύστημα με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αναγκαιότητες.

Οφείλω ωστόσο να καταστήσω σαφές, ότι δεν κάνω λόγο για τα «πρέπει», ούτε υποστηρίζω ότι το υπάρχον κοινωνικο-πολιτικό σύστημα είναι το καλύτερο δυνατό. Προέκυψε από διαδικασίες εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού που σε διαφορετικές κοινωνίες, ποικίλες μορφές σύνθεσης των μεγαλύτερων συστημάτων – τομέων συνιστούν το μεγαλύτερο οικοσύστημα που ονομάζεται κάθε διαφορετική κοινωνία¹⁷⁷. Οι ποικίλες θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί για τον Λειτουργισμό συνθέτουν στην ουσία κοινωνιολογικά αναλυτικά εργαλεία, με αφετηρία μελέτης το μακρο κοινωνικό επίπεδο. Περιγράφουν την αναγκαιότητα των μεγαλύτερων συστημάτων για να μπορέσουν να επιβιώσουν οι μικρο-διαδικασίες, που αντανακλώνται στη διάσταση της ικανοποίησης των αναγκών των υποσυστημάτων.

Από το ατομικό μέχρι το τομεακό επίπεδο, οι βασικές ανάγκες που προσδιόρισα και κατατάσσονται ως πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές, επιχειρούνται να ικανοποιηθούν σε ένα υπερπερίπλοκο μέγα-σύστημα. Είναι η

¹⁷⁷ Αν διαλυθεί το σύστημα κράτος διαλύονται όλα τα άλλα συστήματα- τομείς με τη μορφή που λαμβάνουν σήμερα. Αν καταστραφεί ο μηχανισμός της αγοράς και ο κερδοσκοπικός τομέας, αναγκαστικά θα μιλάμε για ένα νέο οικοσύστημα που θα προκύψει από τη διάλυση. Αν μπορούσαμε φαντασιακά να υποθέσουμε ότι αύριο καταργούνται οι τρόποι επικοινωνίας, τα συμβολικά συστήματα, και οι αξίες στον άτυπο-κοινωνικό τομέα, ταυτόχρονα θα διαλυθούν και οι άλλοι τομείς. Κατά συνέπεια θα διαλυθεί ο ανθρώπινος πολιτισμός όπως τον εκλαμβάνουμε σήμερα. Δεν σημαίνει ότι δεν θα δημιουργηθεί κάτι καινούριο. Αλλά θα χρειαστεί να δημιουργηθούν νέα συστήματα λιγότερο ή περισσότερο λειτουργικά, για να οικο-δομηθεί ένα νέο περιβάλλον.

κινητήριος δύναμη που μετεξελίσσει τον ανθρώπινο πολιτισμό και τις κοινωνίες όπως και σε σημαντικό βαθμό το φυσικό περιβάλλον.

Επαναπροσδιορισμός του Τρίτου Τομέα: Η Μάκρο-Θεώρηση

Νομίζω ότι είναι πλέον σαφές ότι ο Τρίτος Τομέας αποτελεί εκροή αναγκαιοτήτων με οικονομικά, κοινωνικά ή πολιτικά κίνητρα. Ανάλογα με το θεσμικό περιβάλλον οι αναγκαιότητες αυτές βρίσκουν διέξοδο μέσω της δημιουργίας ποικίλων Μ.Κ.Ο.

Αν υποθέταμε ότι «αύριο καταργούνταν ή απαγορεύονταν οι Μ.Κ.Ο.», αυτές οι ανάγκες θα χρειαζόταν να ικανοποιηθούν από τους παραδοσιακούς τομείς. Πολλές «οικονομικές» Μ.Κ.Ο. είτε θα δημιουργούνταν με τη μορφή επιχείρησης στον τομέα της αγοράς ή σε άτυπες οικονομικές σχέσεις ή δεν θα ιδρύονταν καθόλου. Το κράτος θα επιχειρούσε μέσω δημοσίων υπηρεσιών να ανταποκριθεί στον πρωταρχικά πολιτικό του ρόλο που είναι το δημόσιο όφελος (και η αναπαραγωγή του status quo στις οικονομικο-κοινωνικές σχέσεις), και όλες οι υπόλοιπες κοινωνικές πρωτοβουλίες θα παρέμεναν στον άτυπο-ανεπίσημο τομέα, είτε απλά ως κοινωνικές σχέσεις ή μέσω άτυπων/ανεπίσημων δικτύων και συλλογικοτήτων. Η εξέλιξη ολόκληρου του συστήματος «κοινωνία» αναγκαστικά θα είχε διαφορετική μορφή, γιατί οι ανάγκες που κατατάσσονται ως οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές δεν μπορούν να «καταργηθούν». Φυσικά εδώ πρόκειται για μία ουτοπική υπόθεση. Επισημαίνεται όμως για να αναδειχθεί ότι ο Τρίτος Τομέας αποτελεί πεδίο ικανοποίησης αναγκών που δεν ικανοποιούνται επαρκώς ή καθόλου από τους άλλους τομείς. Ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε θεσμικού περιβάλλοντος παρέχει διέξοδο ικανοποίησης και των τριών κατηγοριών αναγκών, έμμεσα ή άμεσα.

10.1. Ο Τρίτος Τομέας ως συμβολή, προέκταση και προβολή των άλλων τομέων

Όπως έδειξα στο προηγούμενο κεφάλαιο, η Μ.Κ.Ο. προκύπτει ως η καλύτερη δυνατή επιλογή, κατά την άποψη των δημιουργών της και υπό τις συνθήκες του θεσμικού περιβάλλοντος. Ας υπογραμμίσω και πάλι ότι αναφέρομαι σε οργανωσιακές

ανάγκες. Οι ατομικές ανάγκες μπορούν να ικανοποιηθούν διά ποικίλων οργανωσιακών μορφών και τομέων.

Σε ένα μάκρο-επίπεδο επομένως οι παραδοσιακοί τομείς με στόχο να διατηρήσουν ή να επανζήσουν στη Βιωσιμότητα ή τη Λειτουργικότητά τους επιλέγουν να δεισδύσουν στον Τρίτο Τομέα, συνθέτοντας ταυτόχρονα τους όρους της οικοδόμησής του. Με αυτή την έννοια οι άλλοι τομείς συμβάλλουν στη δημιουργία του. Από τη στιγμή που συγκροτείται ως ιδιαίτερος τομέας, με ιδιαίτερα νομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, αποτελεί ταυτόχρονα πεδίο προέκτασης για την ικανοποίηση των αναγκών των άλλων τομέων. Η προέκταση δεν είναι συγκεχυμένη. Είναι ακριβής, που νοείται ταυτόχρονα και ως η ακριβής «προβολή» τους σε αυτόν. Η έννοια της «προβολής» χρησιμοποιείται εδώ με τη μαθηματική έννοια του όρου ως μία τρισδιάστατη απεικόνιση σε ένα επίπεδο. Μέσα από αυτή την προέκταση-προβολή τα βασικά κίνητρα και οι ανάγκες των διαφόρων οργανωσιακών μορφών παραμένουν ίδιες με τις ανάγκες που ικανοποιεί κάθε τομέας, αλλά η μορφή τους μεταβάλλεται για να ενσωματωθεί στο ισχύον θεσμικό πλαίσιο του Τρίτου Τομέα.

Αυτό σημαίνει ότι οι οργανωσιακές ανάγκες των άλλων τομέων παραμένουν οι ίδιες από τον τομέα που προέρχονται (ή «εισβάλλουν από»... και «επεκτείνονται»), αλλά αναγκαστικά τα οργανωσιακά χαρακτηριστικά επαναπροσδιορίζονται και αναπροσαρμόζονται για να ενταχθούν στις απαιτήσεις του νέου πλαισίου. Οι πολύμορφες, αμφίσημες ή και ετερογενείς αντιλήψεις που παράγονται εμπειρικά για τη φύση του, προκύπτουν γιατί τα κυρίαρχα κίνητρα και οι οργανωσιακές μορφές, κατάγονται από τους άλλους τομείς που προέρχονται, και οι Μ.Κ.Ο. μεταλλάσσονται μερικώς για να ενσωματωθούν στο νέο θεσμικό περιβάλλον.

Βάσει του ανωτέρω πλαισίου θα περιγραφεί και θα τεκμηριωθεί η λογική οικοδόμησης του Τρίτου Τομέα, ενσωματώνοντας επιμέρους αναλύσεις των προηγούμενων κεφαλαίων. Μεθοδολογικά, από μάκρο-θεώρηση, θα σχηματίσουμε το μοντέλο του Τρίτου Τομέα που προτείνεται. Η σειρά ανάλυσης που ακολουθεί έχει σκοπό την καλύτερη κατανόηση της οικοδόμησης της θεωρίας.

10.2. Αρχέτυπα τομέων και οργανώσεων

Προς το παρόν ας αγνοήσουμε την ύπαρξη του Τρίτου Τομέα, και ας διακρίνουμε τους ιδεοτύπους των οργανώσεων των παραδοσιακών τομέων, τα χαρακτηριστικά, και τους τρόπους που επιχειρούν να καλύψουν ποικίλες ανάγκες.

Για να διαφανούν ευκρινέστερα τα όρια και οι θεσμικοί περιορισμοί, οι παρακάτω ταξινομήσεις ας χρησιμοποιηθούν ως «αρχέτυπα οργανώσεων», και όχι οι σύγχρονες πραγματικές μετεξελίξεις τους. Σε αυτή την κατάταξη θα αντιστοιχήσουμε τα κύρια οργανωσιακά χαρακτηριστικά με τα κίνητρα, τους στόχους και τις οργανωσιακές μορφές.

ΤΟΜΕΙΣ	ΑΡΧΕΤΥΠΑ ΤΟΜΕΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ				
	Οργανώσεις	Οργανωσιακά κίνητρα	Σκοποί	Τύπος οργάνωσης (Άμεσα Επωφελοούμενοι)	Ταξινόμηση δραστηριότητας
Επιχειρηματικός	Κερδοσκοπικές επιχειρήσεις οικονομικού συνεταιρισμο	Οικονομικά	Το κέρδος ή η μεγιστοποίηση της οικονομικής ωφέλειας των συμμετεχόντων	Αμοιβαίου οφέλους (το δημόσιο όφελος προκύπτει ως πιθανή συνέπεια της λειτουργίας τους)	"Επιχειρησιακές" με την ευρύτερη έννοια κάλυψης αναγκών
Κυβερνητικός	Κρατικό οργανισμό Νομικά πρόσωπα δημοσίου Δικαίου πολιτικά κόμματα	Πολιτικά	Δημόσιος όφελος Κοινωνική συνοχή - αναπαραγωγή κοινωνίας	Δημοσίου οφέλους	Συνηγορίας/ αντιπροσώπευσης των πολιτών κα Επιχειρησιακή (παροχή υπηρεσιών προς τους πολίτες)
Άτυπος/ ανεπίσημος	Άτυπες ομάδες οργανώσεις και δίκτυα	Κοινωνικά	Κοινωνικά κίνητρα δίκτυα φιλικά ομάδες με κοινές ενδιαφέροντες ιδεολογικές πολιτισμικές και θρησκευτικές ομαδοποιήσεις κοινός όφελος κοινή δράση-κοινωνικά δίκτυα	Αμοιβαίου οφέλους ή δημοσίου οφέλους	"Επιχειρησιακές" με την ευρύτερη έννοια κάλυψης αναγκών "Συνηγορίας" προώθησης κοινωνικών ζητημάτων

Πίνακας. Αρχέτυπα Τομέων -Κίνητρα-Ταξινομήσεις Οργανώσεων

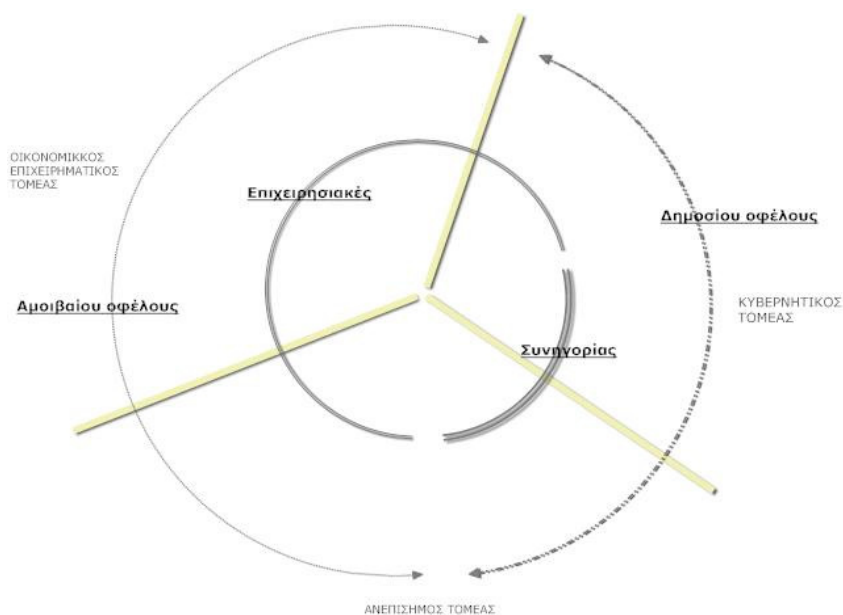
Βάσει αυτής της κατάταξης θα διακρίνουμε δύο από τα βασικότερα οργανωσιακά χαρακτηριστικά τα οποία επισήμανα σε προηγούμενα κεφάλαια, χωρίς όμως και πάλι να αναφερόμαστε στον Τρίτο Τομέα: *Τις οργανώσεις αμοιβαίου οφέλους και του δημοσίου οφέλους, όπως και τις επιχειρησιακές με τις οργανώσεις συνηγορίας σε ένα κοινό πλαίσιο (επόμενο σχήμα).*

Αμοιβαίου-δημοσίου οφέλους: Αφορούν στους βασικούς οργανωσιακούς σκοπούς για τη δημιουργία μίας οργάνωσης. Εδώ θα μπορούσαμε να

αντικαταστήσουμε το «δημοσίου οφέλους» με το δημόσιο σκοπό. Ωστόσο θα διατηρήσουμε τον όρο «όφελος» παρότι δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ωφελεί τα μέλη της. Είναι η υποκειμενική τους αντίληψη για το τι ωφελεί τους ίδιους ή την κοινωνία, που μπορεί να διαφέρει αντιδιαμετρικά με το πραγματικό όφελος για τους ίδιους ή την κοινωνία. Ο οικονομικός- επιχειρηματικός τομέας και ένα μεγάλο μέρος του άτυπου τομέα αποτελείται από οργανώσεις που δημιουργήθηκαν με σκοπό το όφελος των συμμετεχόντων. Η διαφορά μεταξύ τους είναι ότι στον οικονομικό-επιχειρηματικό τομέα ικανοποιηθούν οικονομικές ανάγκες, ενώ άλλες που είναι κοινωνικές – μη οικονομικές. Αν και εφόσον επωφελούνται και άλλα εξωτερικά μέρη, αποτελεί απλά το μέσο ή την εκροή της διαδικασίας. Μία κερδοσκοπική επιχείρηση όπως αναφέρθηκε είναι αμοιβαίου οφέλους οργάνωση που τροφοδοτείται όμως με πόρους από το εξωτερικό της περιβάλλον, πουλώντας προϊόντα ή υπηρεσίες. Δεν έχει σκοπό το ευρύτερο όφελος, αλλά το αμοιβαίο. Αν επωφελείται η κοινωνία είναι διαφορετικό ζήτημα, και σίγουρα δεν είναι ο σκοπός για τον οποίο δημιουργήθηκε η επιχείρηση. Ακόμα και αν υπάρχει ζήτηση και ανάγκη για το προϊόν από την κοινωνία ή κάποιες ομάδες, αυτό δεν ενδιαφέρει τους δημιουργούς της επιχείρησης. Αν δεν ικανοποιούνται επαρκώς οι δικές τους ανάγκες θα διαλυθεί.

Οι δημοσίου οφέλους είναι κρατικές-κυβερνητικές οργανώσεις (ασχέτως αν συμφωνούμε με τη λογική τους περί ωφέλειας), και ένα μέρος του άτυπου τομέα που αποσκοπεί στη βελτίωση ή μεταβολή της κοινότητας/ κοινωνίας. Το δημόσιο όφελος είναι σκοπός της δημιουργίας τους.

Συνηγορίας/Επιχειρησιακές: Συνηγορίας/εκπροσώπησης είναι ορισμένοι οργανισμοί που κατατάσσονται στον κυβερνητικό τομέα (κοινοβούλια, δικαστήρια). Στον άτυπο τομέα είναι τα κοινωνικά κινήματα και οι ομάδες πίεσης ειδικών συμφερόντων. Οι τελευταίες ομάδες είναι ταυτόχρονα συνηγορίας και αμοιβαίου οφέλους. Επιχειρησιακές είναι σίγουρα οι οικονομικές επιχειρήσεις, ένα μέρος του άτυπου τομέα (που παρέχει υπηρεσίες στο πλαίσιο της γειτονιάς, ή μέσα από συλλογικές δράσεις για την παροχή υπηρεσιών), και ένα μέρος του κράτους που προσφέρει υπηρεσίες στους πολίτες.

Σχήμα 9. Οργανώσεις Αμοιβαίου- Δημοσίου Οφέλους, Επιχειρησιακές-Συνηγορίας

Με αυτό το σχήμα έχουμε «σχεδιάσει» τομείς και οργανωσιακούς τύπους σε μία κοινωνία «που δεν υπάρχουν οι Μ.Κ.Ο. – ο Τρίτος Τομέας. Παρότι καταγράφονται και καλύπτονται σε μεγάλο βαθμό οι ανάγκες της σίγουρα διακρίνουμε ελλείψεις. Οι πιο γνωστές μορφές Μ.Κ.Ο. δεν περιλαμβάνονται: Που βρίσκονται τα συνδικάτα, οι ενώσεις εργοδοτών, οι εκκλησίες, πολιτικά κινήματα που δεν κατατάσσονται στον κυβερνητικό τομέα; Στο παρελθόν, και ανάλογα με το νομικό περιβάλλον κάθε κοινωνίας, είτε ήταν άτυπες – ανεπίσημες (ακόμα και παράνομες) είτε δεν θα μπορούσαν να καταταχθούν πουθενά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Γαλλία που από την Επανάσταση μέχρι το 1901 απαγορεύτηκαν κατά μεγάλα διαστήματα όλες οι μη κερδοσκοπικές ενώσεις που βρίσκονταν ενδιάμεσα στον πολίτη και την πολιτική εξουσία. Οι ανωτέρω παραδοσιακές μορφές δεν ανήκαν φυσικά στον κυβερνητικό τομέα ούτε ήταν οικονομικές επιχειρήσεις.

Όταν αναπτύσσονται λέσχες και διάφοροι τύποι σωματείων όπως και των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων μπορούμε να θεωρήσουμε ότι συντίθεται το πεδίο των

οργανώσεων που έχουν από τη φύση τους μη κερδοσκοπικό-μη κυβερνητικό χαρακτήρα. Αποτελέσαν συστημικές αναγκαιότητες που, πριν από την θεωρητική συγκρότηση του Τρίτου Τομέα, ήταν ή αταξινόμητες ή κατατάσσονταν αφηρημένα ως κοινωνικές πρωτοβουλίες. Αν εξαιρέσουμε τον κρατικό τομέα, τα συνδικάτα και οι ενώσεις εργοδοτών όπως και τα αλληλοασφαλιστικά ταμεία αποτελούσαν συμπράξεις που παρότι είχαν οικονομικά κίνητρα, δεν συνιστούσαν κερδοσκοπικές επιχειρήσεις με σκοπό την πώληση αγαθών. Ενώ εκκλησίες, κοινωνικά club, πολιτιστικοί σύλλογοι, ομάδες αλληλοβοήθειας, λέσχες φιλίας, επιστημονικές ενώσεις, πολιτικο- ιδεολογικές, φιλανθρωπικές ομάδες, κατατάσσονταν αρχικά στον ανεπίσημο τομέα με κοινωνικά κυρίως κίνητρα, και δεν μπορούσαν να αποκτήσουν νομική υπόσταση. Επομένως φυσική αναγκαιότητα αρκετών από τις ανωτέρω οργανωσιακές μορφές είναι να επισημοποιήσουν την ύπαρξή τους μέσω της δημιουργίας ενός νομικού προσώπου, που δεν είναι οικονομική επιχείρηση και δεν είναι κρατική. Αποτελούν αναγκαιότητες που παρότι πηγάζουν ή κατάγονται από τους παραδοσιακούς τομείς, όταν μετατρέπονται σε νομικά πρόσωπα ο μη κερδοσκοπικός- μη κυβερνητικός χαρακτήρας τους συνθέτει την αρχικό περιεχόμενο του Τρίτου Τομέα.

Ωστόσο ένα ελκυστικό θεσμικό πλαίσιο είναι σαν το γόνιμο έδαφος. Μαζί με τις «σχεδιασμένες καλλιέργειες», η ίδια η φύση τείνει να αναπτύξει και διάφορα άλλα άνθη και αγριόχορτα. «Πόσο μάλλον όταν ορισμένα από αυτά ωφελούν σοβαρά και κάποιους άλλους ενδιαφερόμενους». Αυτή η παρομοίωση είναι δόκιμη όταν αναφερόμαστε στον Τρίτο Τομέα. Μαζί με τις παραδοσιακές οργανώσεις αναπτύσσονται και άλλες πρωτοβουλίες με ποικίλα κίνητρα που κατάγονται από τους άλλους τομείς. Είναι συλλογικές πρωτοβουλίες που επιχειρούν να αποδεσμευτούν από τους περιορισμούς των τομέων που προέρχονται και να επαυξήσουν τις δυνατότητες Βιωσιμότητας και Λειτουργικότητας. Το πλαίσιο του Τρίτου Τομέα τους παρέχει συχνά αυτή την ευκαιρία.

10. 3. Η Δυναμική Συγκρότησης του Τρίτου Τομέα

Όπως διαπιστώσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια επιχειρείται η διεϊσδυση παραδοσιακών λογικών και επιδιώξεων στο ειδικό θεσμικό περιβάλλον του Τρίτου

Τομέα, για να υπερβούν τους θεσμικούς περιορισμούς, τυπικούς και μη, αποσκοπώντας στην καλύτερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών τους. Από ένα μακρο-επίπεδο θεώρησης ο Τρίτος Τομέας αποτελεί ένα ιδανικό πεδίο προέκτασης των λογικών και των αναγκαιοτήτων των άλλων τομέων.

Ποια είναι τα κίνητρα εισβολής των άλλων τομέων σε αυτό το γόνιμο πεδίο; Έγινε ήδη λόγος σε προηγούμενα κεφάλαια: *Ας τα ταξινομήσουμε περιληπτικά:*

- *Άτυπος τομέας:* Η επισημοποίηση της δράσης, των ιδεών και των στόχων των οργανώσεων, η βελτίωση της λειτουργίας τους, η διευκόλυνση στην ανεύρεση οικονομικών πόρων, η ανάπτυξη εμπορικών δραστηριοτήτων για τη χρηματοδότηση των σκοπών τους, η πρόσληψη προσωπικού κ.α.
- *Κυβερνητικός τομέας:* Λιγότερη γραφειοκρατία (μικρότερο κόστος, μεγαλύτερη ευελιξία στις αποφάσεις και τις δραστηριότητες), πιθανή άντληση πόρων από εθελοντικές εισφορές, ευκολότερη πώληση προϊόντων, πολυδιάστατους πολιτικο-οικονομικούς λόγους που αναφέρθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια
- *Οικονομικός - Επιχειρηματικός τομέας:* Επέκταση σε νέα πεδία επιχειρηματικής δραστηριότητας, αφορολόγητα κέρδη κ.α.. Σε τελική ανάλυση, το κέρδος για τους διευθύνοντες ή ιδιοκτήτες των οργανώσεων ή η μεγαλύτερη οικονομική ωφέλεια για τα μέλη ενώσεων και συνεταιρισμών (οικονομικά κίνητρα)¹⁷⁸.

Ένα μέρος των παραδοσιακών τομέων εισέρχεται πλέον στον Τρίτο Τομέα μετατρέποντας την νομική μορφή του σε μη κερδοσκοπική. Φυσικά, όπως αναφέραμε στους λόγους δημιουργίας μίας οργάνωσης, οι ιδρυτές θα συνυπολογίσουν μία σειρά από παράγοντες για να επιλέξουν εντέλει κάποια νομική μορφή. Δεν σημαίνει ότι μία Μ.Κ.Ο. είναι η καλύτερη δυνατή επιλογή για κάθε είδους κίνητρο.

Σήμερα η αντίληψη ότι ο Τρίτος είναι ένας νέος τομέας ανάμεσα στους παραδοσιακούς αποτελεί ουσιαστικά ένα παραπλανητικό σχήμα. Αποτελεί στην πραγματικότητα ένα χώρο όπου οι οργανώσεις των τριών τομέων εκμεταλλεύονται το ελκυστικό νομικό πλαίσιο που τους παρέχεται σε κάθε χώρα, για να επεκταθούν με ποικίλα κίνητρα που σχετίζονται με τον τομέα από τον οποίο προέρχονται. Μέσα σε

¹⁷⁸ Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε και πάλι ότι τα βασικά οργανωσιακά κίνητρα (οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά) εξυπηρετούνται με ποικίλους συνδυασμούς μέσων (οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών). Από το μικρό στο μακρό επίπεδο τεκμηριώθηκε στις ατομικές και οργανωσιακές προσεγγίσεις. Σκοπός είναι η υπέρβαση των περιορισμών των τομέων που προέρχονται και η εκμετάλλευση των θετικών χαρακτηριστικών του θεσμικού πλαισίου.

αυτό το πεδίο, δημιουργούνται και νέες Μ.Κ.Ο. - υβρίδια που συνδυάζουν τις ιδιαίτερες φύσεις δύο ή τριών τομέων με πολλαπλούς στόχους, κοινωνικούς, πολιτικούς ή οικονομικούς. Ανωτέρω όρισα τον Τρίτο Τομέα ως προέκταση, συμβολή, προβολή και των αναγκών των άλλων τομέων. Πως από μάκρο-θεώρηση μπορεί περεταίρω να επαληθευτεί και εμπειρικά;

10.4. Θεωρία σημείων και θέσεων των Μ.Κ.Ο. σε έναν δυναμικό χάρτη του Τρίτου Τομέα (a dynamic niches' theory¹⁷⁹)

Ας φανταστούμε τον Τρίτο Τομέα ως έναν κυκλικό δίσκο, ο οποίος όπως συντίθεται από τη συμβολή/προέκταση και προβολή των άλλων τομέων. Από τη στιγμή που μία οργάνωση «εισέλθει» στον Τρίτο Τομέα απαιτείται, όπως ανέφερα, επανασχεδιασμό και προσαρμογή για να καταφέρει να επιβιώσει στο νέο περιβάλλον, το οποίο συντίθεται από θεσμικές αναπαραστάσεις και τις ιδιαιτερότητες του θεσμικού πλαισίου. Παρομοιάζοντας με όρους φυσικής, εισέρχεται πλέον σε ένα πεδίο με «πολλαπλά μαγνητικά πεδία» που με όρους φυσικής η μετακίνησή του εξαρτάται από τις ιδιότητες του «σώματος» που εισέρχεται στο πεδίο (αυτές που προσδιόρισα στην οργανωσιακή προσέγγιση).

Εδώ θα αξιοποιήσουμε θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικά δεδομένα από τα προηγούμενα κεφάλαια για να περιγράψουμε τις δυναμικές που αναπτύσσονται από μάκρο-προσέγγιση. Τα κίνητρα των διευθυνόντων έχουν καθοριστικό χαρακτήρα για τον τρόπο που θα συμπεριφερθεί μία Μ.Κ.Ο. Θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τα άλλα βασικά χαρακτηριστικά για τη συμπεριφορά της οργάνωσης. Ορισμένα από τα κύρια είναι τα εξής:

- Τα κίνητρα των ιδρυτών
- Την κουλτούρα και το οικοσύστημα που έχει διαμορφωθεί σε μία κοινωνία.
- Τις πηγές πόρων (resource dependence theory)
- Τις θεσμικές θεωρήσεις με έμφαση στις ομοιομορφοτικές τάσεις στη δομή και την οργανωσιακή συμπεριφορά.

¹⁷⁹ Η έννοια του niche μεταφράζεται ως suitable position. Μία θέση - σημείο που καταλαμβάνει τον καλύτερο δυνατό χώρο το πλαίσιο ενός επιπέδου, χώρου, επιφάνειας, συμπεριλαμβάνοντας τις οικοουστημικές συνθήκες, και τον χώρο που καταλαμβάνουν άλλες οντότητες σε ένα περιβάλλον.

Σε αυτούς τους κύριους πυλώνες θα επιχειρηθεί να επιβεβαιωθούν εμπειρικά και θεωρητικά δεδομένα που παρατέθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια.

Η κύρια αφετηρία για την ανάλυση που θα ακολουθήσει είναι ότι ο Τρίτος Τομέας δεν πρέπει να θεωρείται ως μία ξεχωριστή πραγματικότητα, αλλά εκκινεί με την εξής μαθηματικής υπόστασης υπόθεση:

«Έστω ότι ο Τρίτος Τομέας αποτελεί απλά ένα πεδίο που συντίθεται από οργανώσεις των τριών άλλων τομέων και τον επιμερίζουν σε τρεις αντίστοιχους και ξεχωριστούς υποτομείς (επέκταση, συμβολή και προβολή). Είναι δυνατόν να εξηγηθεί με αυτή την υπόθεση η ποικιλομορφία του και να προκύψει ένα μοντέλο που να ανταποκρίνεται στην εμπειρική πραγματικότητα»;

Ο Τρίτος Τομέας απεικονίζεται στο παρακάτω σχήμα: Ας τον φανταστούμε ως έναν κυκλικό δίσκο όπου οι άλλοι τομείς εισβάλλουν σε αυτόν. Ο κύκλος περικλείει όλο το φάσμα των Μ.Κ.Ο. (σύμφωνα με τον ορισμό που προτάθηκε στην εισαγωγή του βιβλίου¹⁸⁰) και αποτελεί το όριο μεταξύ των οργανώσεων του Τρίτου Τομέα και των άλλων. Στον κυκλικό δίσκο επομένως συμπεριλαμβάνονται όλες οι Μ.Κ.Ο.

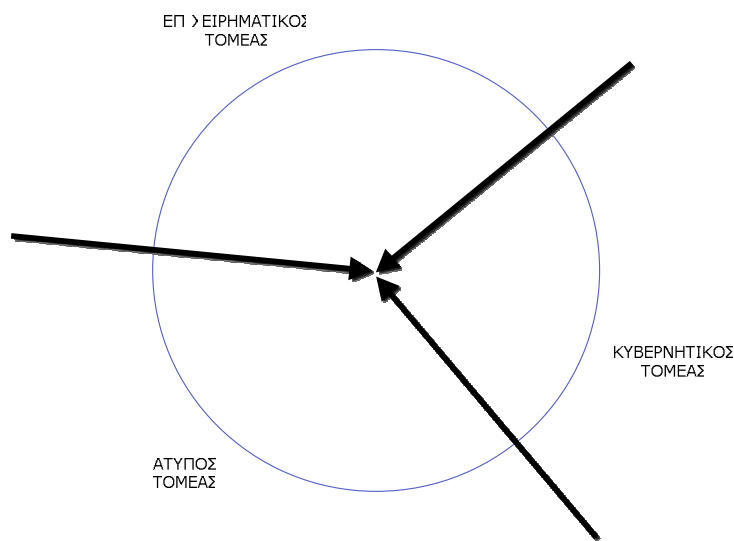
¹⁸⁰ α) Έχει μία έστω και υποτυπώδη νομική αναγνώριση. Αποτελεί δηλαδή νομικό πρόσωπο. Αυτό εξασφαλίζει σε κάποιο βαθμό τον μη περιστασιακό χαρακτήρα και τη συνέχεια της. Υπάγεται σε συγκεκριμένες διατάξεις που ορίζουν τις δραστηριότητές της σε συγκεκριμένους τομείς και πεδία που επιτρέπει ο νόμος κάθε χώρας.

β) Είναι νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου, ιδρύεται και λειτουργεί σύμφωνα με το ιδιωτικό δίκαιο κάθε χώρας, και ο έλεγχος της οργάνωσης ανήκει σε ιδιώτες.

γ) Χαρακτηρίζεται από τη μη διανομή του κέρδους. Αποτελεί το βασικό στοιχείο διαχωρισμού από τον κερδοσκοπικό τομέα (είναι μη κερδοσκοπική)

δ) Ο χαρακτήρας της είναι ή εμφανίζεται να είναι κοινωνικός και έμμεσα ή άμεσα ανθρωπιστικός, με την έννοια ότι λειτουργεί προς όφελος των μελών της ή της κοινωνίας ευρύτερα.

ε) Παρέχει υπηρεσίες ή προϊόντα, έμμεσα ή άμεσα, προς τρίτους ή τα μέλη της (είτε με αντίτιμο είτε δωρεάν).

Σχήμα 10. Ο Τρίτος Τομέας ως Συμβολή και Προέκταση των άλλων Τομέων

Οι έντονες μαύρες γραμμές-βέλη διαχωρίζουν τις συμβολές των άλλων τομέων μέσα στον Τρίτο. Το σχήμα αυτό, φυσικά, δεν χαρακτηρίζει ποσοτικές συμβολές. Σε διαφορετικές χώρες οι αναλογίες ποικίλουν. Αυτό που χρειάζεται να έχουμε υπόψη είναι ότι σε κάθε συμβολή-προέκταση (κυκλικοί τομείς), τα κυρίαρχα κίνητρα -ανάγκες παραμένουν τα ίδια με αυτά του τομέα από τον οποίο «προέρχονται».

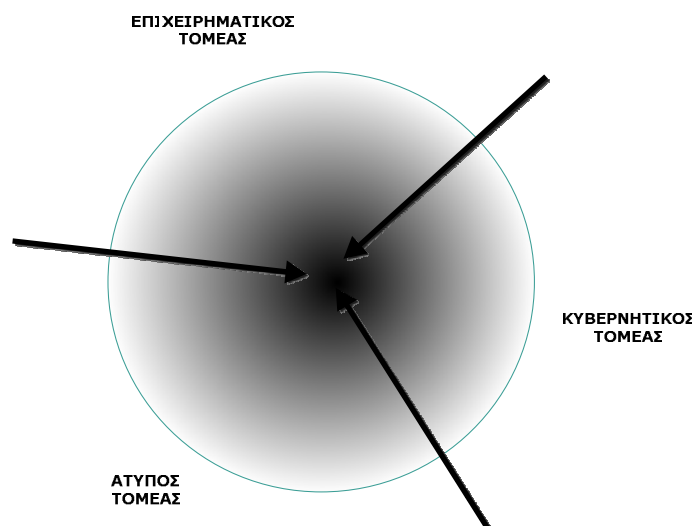
10.4.1. Γενικές τοποθεσίες στις συμβολές-προεκτάσεις

Αν υποθέσουμε ότι μία Μ.Κ.Ο. είναι ένα σημείο στον κυκλικό δίσκο, ας εξετάσουμε κάποιες γενικές πιθανές τοποθεσίες:

α. Όσο πιο κοντά βρίσκεται το σημείο-Μ.Κ.Ο. στην περιφέρεια του κυκλικού δίσκου, τόσο πιο πολύ διαπιστώνουμε ότι η οργάνωση έχει κοινά χαρακτηριστικά με τις οργανώσεις του τομέα από τον οποίο προέρχεται (Βλ. επόμενο σχήμα τις ανοιχτόχρωμες περιοχές κοντά στην περιφέρεια):

- I. Όταν το σημείο βρίσκεται κοντά στον κύκλο, στα όρια με τον άτυπο τομέα διαπιστώνουμε τα έντονα χαρακτηριστικά των άτυπων-ανεπίσημων οργανώσεων, αλλά ως επίσημα αναγνωρισμένες νομικές οντότητες.
- II. Όταν το σημείο βρίσκεται κοντά στα όρια με το κράτος, είναι μία οργάνωση που θυμίζει έντονα κρατική υπηρεσία (στη δομή, λειτουργία κλπ.) με την επίσημη υπόσταση την μη κερδοσκοπικής οργάνωσης.

III. Ανάλογα και στον τομέα της αγοράς, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τις οργανώσεις κερδοσκοπικές/οικονομικές, αλλά με το νομικό προκάλυμμα της Μ.Κ.Ο.

Σχήμα 11. Ο Τρίτος Τομέας ως δυναμικό πεδίο

β. Οι αποστάσεις από τις γειτονικές προεκτάσεις των άλλων τομέων.

Παραμένοντας στην περιφέρεια του κυκλικού δίσκου, όταν μία Μ.Κ.Ο. βρίσκεται σε μία τοποθεσία κοντά στη συμβολή κάποιου γειτονικού κυκλικού τομέα (κοντά στα έντονα μαύρα βέλη) τόσο περισσότερο αποκτά οργανωσιακά χαρακτηριστικά από εκείνον. Αυτό διαπιστώνεται εμπειρικά, και συμβαίνει για δύο λόγους: Ο πρώτος αφορά στη συνισταμένη κινήτρων και στόχων στο εσωτερικό της οργάνωσης και ο άλλος στην απόκτηση πόρων. Αναλυτικότερα:

Η προέκταση-συμβολή του άτυπου τομέα

Όπως αναλύθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, υπάρχει ευρεία συναίνεση στην άποψη ότι «όταν οι οργανώσεις στηρίζονται περισσότερο στα συμβόλαια του κράτους, αυξανόμενα τείνουν να μοιάζουν με κρατικές υπηρεσίες» (Billis, 1993, 2010, Ott, 2001, Osborne, 1996, Kramer, 2000, Harris, 2010). Όταν βρίσκονται πιο κοντά στον οικονομικό-επιχειρηματικό τομέα, οι δομές τους προσαρμόζονται στις

απαιτήσεις των επιχειρήσεων για να υπάρξει η δυνατότητα συνεργασίας και κατ' επέκταση δυνατότητα άντλησης οικονομικών πόρων. Αλλά και πάλι, αν μία οργάνωση που προέρχεται από τον άτυπο τομέα και στηρίζεται στην πώληση προϊόντων για την άντληση οικονομικών πόρων, μεταβάλλει σε κάποιο βαθμό τις δομές της ώστε να ανταποκριθεί στους καταναλωτές. Κατ' επέκταση, τείνει να λαμβάνει ορισμένα χαρακτηριστικά των τελευταίων. Μεταβάλλεται δηλαδή περισσότερο σε εμπορική Μ.Κ.Ο, (Weisbrod, 1986, 1998, Steinberg, 1987, James, 1999, Schiff and Weisbrod, 1998, Tuckman, 1998, Anheier, 2002, Harris, 2010) ή λειτουργεί περισσότερο τεχνοκρατικά με όρους αγοράς για να έχει έσοδα από την Ε.Κ.Ε. των επιχειρήσεων (Brown and Slivinski, 2006, Helmig and Thaler, 2011, Gainer, 2011). Αυτό συμβαίνει για να αποκτήσει πόρους με σκοπό να χρηματοδοτηθούν άλλες κεντρικές δραστηριότητες ή να προσφέρει φθηνότερο προϊόν. Οι θεσμικές θεωρήσεις του ομοιομορφισμού διαπιστώνονται εμπειρικά. Στην περίπτωση δηλαδή της συμβολής του άτυπου τομέα στον Τρίτο, οι οργανώσεις αποκτούν χαρακτηριστικά από τους γειτονικούς κυκλικούς τομείς, αλλά τα κυρίαρχα κίνητρα αντλούνται από τον άτυπο τομέα (κοινωνικά). Ανάλογες λογικές διακρίνονται και στους άλλους κυκλικούς τομείς:

Η προέκταση-συμβολή του κυβερνητικού τομέα

Ένα σημείο στην προέκταση-συμβολή του κράτους, όταν βρίσκεται κοντά στην προέκταση-συμβολή του άτυπου τομέα, υποδηλώνει ότι οι βασικοί στόχοι μίας (αρχικά κυβερνητικής) οργάνωσης έχουν συνδεθεί άμεσα με τη νομιμοποίησή της από την «κοινωνία των πολιτών». Ο πιο ορατός λόγος σχετίζεται ίσως με την προσέλκυση εθελοντών για τους σκοπούς της, συνεπώς πρέπει να αποκτήσει χαρακτηριστικά του άτυπου τομέα για να είναι ελκυστική για τους εθελοντές. Όταν το σημείο πλησιάζει στη συμβολή της αγοράς, θα συμβεί αυτό εφόσον μέσα στους στόχους της οργάνωσης είναι να αντλήσει πόρους μέσα από εμπορικές δραστηριότητες ή να αποκτήσει κάποια από τα θετικά χαρακτηριστικά της λειτουργίας μίας επιχείρησης της αγοράς (π.χ. μεγαλύτερη παραγωγικότητα) (τα κίνητρα αναλύθηκαν στο 5^ο και στο 7^ο κεφάλαιο).

Η προέκταση-συμβολή του οικονομικού-επιχειρηματικού τομέα

Όταν ένα σημείο βρίσκεται πιο κοντά στην προέκταση-συμβολή του άτυπου τομέα, ενώ το βασικό κίνητρο παραμένει το οικονομικό όφελος, η οργάνωση σε αυτή την περίπτωση συμπεριφέρεται όλο και πιο πολύ ως ιδεολογική ή φιλανθρωπική. Αλλά ο στόχος της είναι είτε για να προσελκύσει εθελοντές είτε γιατί αποβλέπει στη δυνατότητα επίτευξης κέρδους μέσα από χορηγίες κλπ. Προσαρμόζει τη δομή της, για να μοιάζει όλο και πιο πολύ με εθελοντική οργάνωση και συμπεριφέρεται πολλές φορές ως μία οργάνωση της προέκτασης του άτυπου τομέα. Η σημαντική διαφορά είναι ότι επιλέγει πιο εύκολα να αναπροσαρμόζει το εσωτερικό της περιβάλλον και να μεταβάλει την οργανωσιακή συμπεριφορά, εφόσον τα περιθώρια οικονομικής ωφέλειας είναι μεγαλύτερα από μία διαφορετική θέση μέσα στο χώρο.

Όταν βρίσκεται πιο κοντά στη συμβολή του κυβερνητικού τομέα αποτελεί μία ξεκάθαρη περίπτωση Μ.Κ.Ο. που προσαρμόζεται έτσι ώστε να απορροφήσει κρατικά κονδύλια και συνεργασίες με τον κρατικό τομέα, προσαρμόζοντας και τη δομή της ανάλογα.

γ. Η απόσταση από το κέντρο του κύκλου

Όσο πιο κοντά βρίσκεται ένα σημείο στο κέντρο του κύκλου τόσο πιο πολύ απομακρύνεται από την περιφέρεια και, κατ' επέκταση, από τον τομέα από τον οποίο προέρχεται. Αυτό σημαίνει ότι τα κίνητρα και οι στόχοι παρότι είναι πρωταρχικοί, δεν είναι τόσο ισχυροί και η οργάνωση τείνει να έχει πολλαπλούς στόχους και λειτουργίες. Παράλληλα διαπιστώνεται ότι και οι αποστάσεις από τις συμβολές - προβολές των άλλων τομέων είναι αναγκαστικά πιο κοντινές. Αναπτύσσουν δηλαδή χαρακτηριστικά και από τους γειτονικούς κυκλικούς τομείς.

δ. Ο εσωτερικός κύκλος

Στον εσωτερικό κύκλο κατατάσσονται πλέον κοινωνικοπολιτικοί θεσμοί-οργανώσεις που οι σκοποί και οι λειτουργίες τους αφορούν και στις τρεις κατηγορίες κινήτρων: Ως «ενδιάμεσες» δομές» που έχουν αναπτύξει υψηλό επίπεδο γραφειοκρατίας, συνδυάζουν εμπορικές δραστηριότητες ή δομές οργάνωσης από την αγορά, αλλά διατηρούν και σε μεγάλο βαθμό τις αξίες του άτυπου τομέα. Ενσωματώνουν αυτά τα χαρακτηριστικά σε μία νέα διάσταση και εμφανίζονται ως πολυλειτουργικές, πολυσυλλεκτικές οντότητες, με πολιτική και κοινωνική επιρροή και σε μεγάλο βαθμό έχουν αυτόνομη ή ανεξάρτητη λειτουργία. Εδώ εντάσσονται

πλέον οι οργανώσεις – θεσμοί, όπως οι επίσημες εκκλησίες και ορισμένα μεγάλα ιδρύματα που λειτουργούν ως πλήρη υβρίδια, αλλά και πολύ γνωστές διεθνείς Μ.Κ.Ο. που συνδυάζουν αρμονικά χαρακτηριστικά και από τους τρεις τομείς.

10.4.2. Εφαρμογή του μοντέλου: Ανάλυση περιπτώσεων

Ας εξεταστούν κάποιες περιπτώσεις οργάνωσης για το βαθμό που ανταποκρίνονται σε αυτό το μοντέλο.

α) Ας υποθέσουμε ότι σε μία άτυπη οργάνωση, τα μέλη της δεν έχουν καταρχήν ως σκοπό το οικονομικό όφελος. Μπορούμε να συμπεράνουμε συνεπώς ότι εκκινούν από το πεδίο του άτυπου τομέα και καταλήγουν μέσα στον κυκλικό τομέα σε ένα σημείο Α (βλ. επόμενο σχήμα). Η ακριβής θέση του σημείου προσδιορίζει και τα χαρακτηριστικά που λαμβάνει η οργάνωση αυτή από τους άλλους κυκλικούς τομείς:

1. Αν το σημείο Α βρισκόταν σχεδόν πάνω στην περιφέρεια (στο μεγάλο κύκλο) τόσο πιο έντονα διακρίνονται τα χαρακτηριστικά της άτυπης οργάνωσης συν την επίσημη πλέον νομική υπόσταση.
2. Όσο πιο κοντά βρίσκεται το σημείο στο κέντρο του κυκλικού δίσκου, παρατηρούμε ότι όλο και πιο πολύ μειώνονται οι αποστάσεις από τους άλλους δύο κυκλικούς τομείς (Α2). Όλο και πιο πολύ αποκτά χαρακτηριστικά λειτουργίας ή δημιουργεί συνεργασίες με τις οργανώσεις των άλλων προεκτάσεων-συμβολών, οι κεντρικές όμως αξίες-κίνητρα αντλούνται από τον άτυπο τομέα. Αν το σημείο Α2 κινείται διαχρονικά στο μέσο του κυκλικού τομέα με κατεύθυνση προς το κέντρο, η οργάνωση αποκτά όλο και περισσότερα χαρακτηριστικά από τους άλλους κυκλικούς τομείς (οι αποστάσεις του σημείου μειώνονται)¹⁸¹. Μέσα από αυτή την περίπτωση, διακρίνουμε και σχηματικά την άποψη του Kramer που διαπιστώνει ότι αναγκαστικά όσο πιο πολύ αναπτύσσεται μία μη κερδοσκοπική οργάνωση τόσο περισσότερο αποκτά χαρακτηριστικά από τους άλλους δύο επίσημους τομείς. Η ίδια οργάνωση βέβαια μπορεί να αναπτύξει μεγαλύτερες

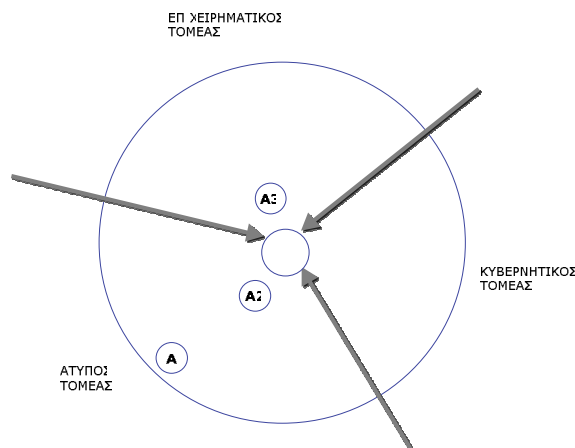
¹⁸¹ Γιατί αναπτύσσει μεγαλύτερη γραφειοκρατία, αναγκάζεται να απασχολεί αμειβόμενα μέλη και στηρίζεται όλο και λιγότερο στην εθελοντική εργασία για τις βασικές λειτουργίες της.

συνεργασίες με τον κυβερνητικό τομέα ή να λειτουργεί περισσότερο ανεξάρτητα από αυτόν εφόσον βρίσκεται εγγύτερα στην προέκταση του επιχειρηματικού τομέα

3. Αν το σημείο Α3 «περάσει» στην προέκταση του επιχειρηματικού τομέα, τότε οι στόχοι και οι αξίες έχουν αντικατασταθεί από τις κυρίαρχες αξίες και τα κίνητρα του άλλου τομέα. Τα πρόσωπα της οργάνωσης αποβλέπουν πλέον πιο πολύ στο προσωπικό όφελος παρά τηρούν τις αρχές και τις αξίες για τις οποίες η οργάνωση είχε πρωτοδημιουργηθεί και αυτό αντανακλάται στη μορφή της. Σιγά σιγά θα αναπροσαρμόσει σε τέτοιο βαθμό τις δομές της ώστε να ανταποκρίνεται στο νέο περιβάλλον με μεγαλύτερη επιτυχία.

Μία άτυπη οργάνωση χαρακτηρίζεται από την εθελοντική συνεισφορά και σε μεγάλο βαθμό από κάποιες ευδιάκριτες αξίες και σκοπούς ή άλλα κοινωνικά κίνητρα. Αν αυτή η οργάνωση λάβει τον επίσημο χαρακτήρα της «Μ.Κ.Ο.», δηλαδή εισέλθει μέσα στον κύκλο για να αποκτήσει περισσότερους πόρους και για να μεγιστοποιήσει το όφελος για τους αποδέκτες των υπηρεσιών της, αποκτά και μία πιο σύνθετη δομή από την χαλαρή-άτυπη που είχε. Συνεπώς, εφόσον κινηθεί προς το κέντρο αναπτύσσει μεγαλύτερη γραφειοκρατία. Σταδιακά παύει να συμπεριφέρεται ως μία ανεξάρτητη και σχετικά αυτόνομη οργάνωση στο βαθμό που στηρίζεται όλο και περισσότερο σε πόρους και στην αλληλεπίδραση με άλλες οργανώσεις, ενώ δύναται να δημιουργήσει συνεργασίες με κυβερνητικούς φορείς ή κερδοσκοπικές οργανώσεις για να μεγιστοποιήσει τα έσοδά της ή να αναπτύξει εμπορικές δραστηριότητες. Εξαρτάται περισσότερο στο νέο περιβάλλον από πόρους¹⁸² οι οποίοι προέρχονται όλο και περισσότερο από κυβερνητικούς και παράγοντες της αγοράς. Αναγκαστικά η οργάνωση χάνει ένα μέρος της ευελιξίας της που είχε ως άτυπη οργάνωση, στο βαθμό που αναπτύσσει κάποια γραφειοκρατική δομή για να ανταποκριθεί σε πιο σύνθετες λειτουργίες ή σε μεγαλύτερο πεδίο δράσης (κεφάλαιο 5). Παράλληλα χάνει κάποιες ευεργετικές συμβολές ως «κοινωνική» οργάνωση. Μειώνονται οι δωρεές, η εθελοντική προσφορά, οι κοινωνικές σχέσεις που έχουν δημιουργηθεί στο εσωτερικό της, όπως αποδεικνύεται από τις εμπειρικές έρευνες (Anheier and Salamon, 2006, Brown and Slivinski, 2006, Guo, 2006, Jegers, 2008, Billis, 2010, Paine, et al, 2010)

¹⁸² Το περιβάλλον πλέον διαφοροποιείται από το περιβάλλον της άτυπης οργάνωσης.

Σχήμα 12. Δυναμική Απεικόνιση: Η προέκταση του άτυπου τομέα

Με ανάλογες αναλύσεις μπορούμε να προσεγγίσουμε και την είσοδο του σημείου από τους άλλους τομείς.

β) Η οργάνωση που προέρχεται από τον οικονομικό-επιχειρηματικό τομέα, έχει άμεσο ή έμμεσο στόχο το οικονομικό όφελος των μελών (ή τουλάχιστον κάποιων μελών που δημιούργησαν την οργάνωση με αυτό το σκοπό) και εκμεταλλεύεται το θεσμικό πλαίσιο (στο βαθμό που κριθεί ελκυστικό). Όσο πιο κοντά είναι το σημείο στην περιφέρεια, στα όρια με τον τομέα που προέρχεται, τόσο περισσότερο λειτουργεί ως μία έμμεσα κερδοσκοπική επιχείρηση (σημείο Β), ενώ όσο πιο κοντά είναι στο κέντρο του κύκλου τόσο περισσότερο αποκτά χαρακτηριστικά από τους άλλους τομείς¹⁸³.

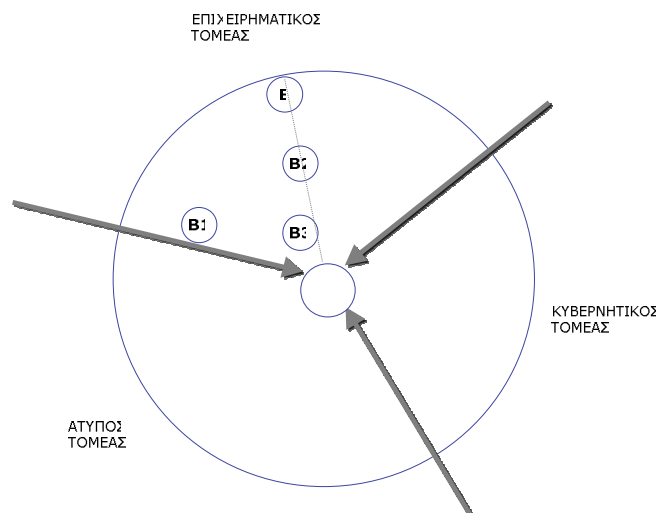
Σε ένα άλλο τυχαίο σημείο Β1 (στο επόμενο σχήμα) διακρίνεται η εγγύτητα με τη συμβολή-προβολή του ανεπίσημου τομέα. Ποια οργάνωση θα τοποθετούσαμε σε αυτό το σημείο; Μία Μ.Κ.Ο. που δημιουργήθηκε για την αποκόμιση κερδών και δραστηριοποιείται σε πεδία που η νομοθεσία επιτρέπει τη δημιουργία μη κερδοσκοπικής οργάνωσης, αλλά οι επίσημοι σκοποί στο καταστατικό της σχεδιάστηκαν για να αντλεί πόρους, να έχει δηλαδή εισροές, που δεν βασίζονται μόνο στην εμπορική δραστηριότητά της (εφόσον αναπτύσσει). Δηλαδή, μία οργάνωση σαν και αυτή πρέπει να έχει πολύ ελκυστικούς στόχους και να παρέχει

¹⁸³ Για παράδειγμα, πολλά ιδρύματα που έχουν δημιουργηθεί από μεγάλες επιχειρήσεις της αγοράς, όσο πιο επιτυχημένα γίνονται τόσο πιο πολύ αυτονομούνται από τους στενούς κερδοσκοπικούς ορίζοντες της μητρικής επιχείρησης. Η μορφή του κέρδους μεταφράζεται πια σε όρους πολιτικής, πολιτισμικής- κοινωνικής δύναμης και στοχεύουν πλέον σε ευρύτερους πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους που στηρίζονται στο συμφέρον, αλλά αποκτούν πλέον άλλη διάσταση.

κάποιου είδους ανταμοιβές σε μέλη, τα οποία έλκονται, αλλά και ανταμείβονται για τις υπηρεσίες τους (πιθανόν με διάφορα μη χρηματικά ανταλλάγματα) ή να προσβλέπει σε φιλανθρωπικές δωρεές. Συμπερασματικά θα την περιγράψαμε ως μία Μ.Κ.Ο. που δημιουργήθηκε από άτομα που είχαν ως κύριο σκοπό τους το οικονομικό (με την μορφή αμοιβών). Ειδοποιός διαφορά με το σημείο Α του προηγούμενου παραδείγματος αποτελεί το κίνητρο. Στην περίπτωση Β οι ιδρυτές δεν θα τη δημιουργούσαν αν δεν σχεδίαζαν να αποκομίσουν οικονομικά οφέλη¹⁸⁴.

Ας ελέγξουμε όμως και τη συμπεριφορά όταν κινείται προς το κέντρο. Αν κινείται πάνω στη λεπτή διαχωριστική γραμμή του κυκλικού τομέα προς το κέντρο (ακτίνα), αναγκαστικά θα υιοθετήσει στοιχεία και από τους άλλους κυκλικούς τομείς (σημείο Β2). Το αποτελεσματικό management θα έχει σκοπό εκείνη τη θέση μέσα στο χώρο, που θα συνδυάζει πρωταρχικά το μεγαλύτερο δυνατό οικονομικό όφελος και την εξασφάλιση πόρων και δευτερευόντως κάποια χαρακτηριστικά όπως επιρροή, απήχηση στην κοινότητα/κοινωνία. Αν ο αποκλειστικός σκοπός είναι το οικονομικό όφελος η οργάνωση αυτή θα παραμείνει κοντά στην περιφέρεια, ενώ αν κριθεί κάποια στιγμή ότι άλλοι σκοποί είναι πιο σημαντικοί για τα συμφέροντα των διευθυνόντων της, θα μετακινηθεί προς το κέντρο. Αλλά αυτή η μετακίνηση προϋποθέτει την όλο και μεγαλύτερη εγγύτητα με τους γειτονικούς τομείς. Συνεπώς, απομακρυνόμενη από την περιφέρεια αποκτά χαρακτηριστικά από τους άλλους τομείς. Εφόσον μία Μ.Κ.Ο. τοποθετηθεί στο σημείο Β3 ενώ έχει σκοπό το οικονομικό όφελος, αυτό επιδιώκεται με έμμεσους τρόπους (π.χ. συνδικάτα εργοδοτών, εργαζομένων). Παράλληλα οι αποστάσεις με τους άλλους τομείς έχουν μειωθεί. Αυτό σημαίνει ότι για να πετύχουν το σκοπό τους χρειάζονται κοινωνική συναίνεση και πολιτική επιρροή. Αυτό όμως προϋποθέτει ότι πρέπει να απομακρυνθεί από την περιφέρεια, όπου εκεί συνδέεται στενά με την έννοια του κέρδους.

¹⁸⁴ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η λειτουργία της δε δύναται να παράγει θετικές κοινωνιακές εκροές.

Σχήμα 13. Δυναμική Απεικόνιση: Υβρίδια του Επιχειρηματικού Τομέα

γ) Η είσοδος από τον κυβερνητικό τομέα έχει τις ίδιες αναλογίες. Με τη δημιουργία μίας Μ.Κ.Ο. στον Τρίτο Τομέα οι κυβερνήσεις συνήθως αποβλέπουν στη δημιουργία μίας υπηρεσίας η οποία θα επωφεληθεί από την ηπιότερη γραφειοκρατία, τη μεγαλύτερη ευελιξία σε αποφάσεις, αλλά και την άντληση πόρων από μη κρατικές πηγές κ.α. Όσο μία οργάνωση σαν και αυτή πλησιάζει το κέντρο του κύκλου τόσο πιο πολύ υιοθετεί τεχνικές από τις εμπορικές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις (τη συμβολή της αγοράς στον μη κερδοσκοπικό τομέα), όλο και πιο πολύ θα προσπαθεί να ενσωματώνει όψεις της συμβολής του άτυπου τομέα (εθελοντές, αξίες κλπ) για να μειώνει το κόστος λειτουργίας της. Αλλά αυτό μπορεί να επιτευχθεί εφόσον απομακρύνεται από τον κρατικό τομέα από τον οποίο προέρχεται, με όλο και μικρότερη κρατική χρηματοδότηση και την αποφυγή «της αρνητικής της όψης ως κρατικής υπηρεσίας δημοσίων υπαλλήλων» και γενικότερα πολλές από τις αρνητικές πτυχές της λειτουργίας των κρατικών υπηρεσιών. Αλλά επισημαίνεται ότι σιγά σιγά χάνει όλο και λιγότερο τις παραδοσιακές ευεργετικές ιδιότητες από το κράτος (π.χ. μονιμότητα υπαλλήλων, εξασφάλιση της ύπαρξής της, λογοδοσία στην κοινωνία). Στο αντίστοιχο κεφάλαιο περιγράψαμε τα κίνητρα και τους λόγους που συμβαίνει αυτό.

Η μετακίνηση των Μ.Κ.Ο. προς το κέντρο και από τους τρεις κυκλικούς τομείς έχει την εξής συνέπεια: *Όσο απομακρύνονται από τον τομέα από το οποίο*

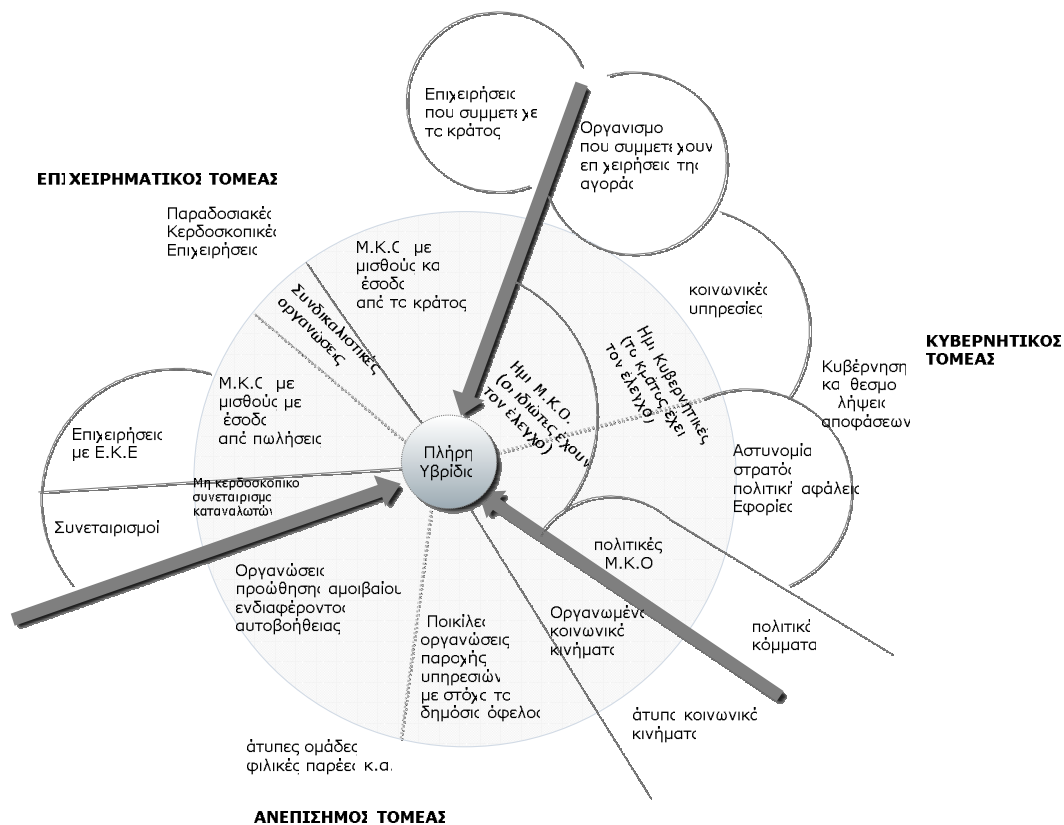
προέρχονται, τόσο περισσότερα απομακρύνονται και από τα φράγματα, όρια και αρνητικά χαρακτηριστικά του τομέα που αντλούν την καταγωγή τους. Ενώ τείνουν, αλλά σε μικρότερο βαθμό, να αποκτούν τα χαρακτηριστικά των άλλων τομέων στον βαθμό που οι αποστάσεις μειώνονται.

Οι οργανώσεις δεν είναι ποτέ σταθερές, μετατοπίζονται σε διαφορετικά σημεία μέσα στον κυκλικό δίσκο και αυτό είναι αποτέλεσμα του στρατηγικού σχεδιασμού, των στόχων, των ιδιαίτερων κινήτρων των μελών που έχουν τη δυνατότητα να λάβουν αποφάσεις για τη «μοίρα» της, αλλά και ο ανταγωνισμός με άλλες οργανώσεις. Όπου υφίσταται συνωστισμός Μ.Κ.Ο. με παρόμοια χαρακτηριστικά, υπάρχει ανταγωνισμός, και κάποιες από αυτές θα μετακινηθούν στο περιβάλλον σε άλλα σημεία, ή μπορεί και να αφομοιωθούν από άλλες οργανώσεις είτε και να καταργηθούν (population-ecology model).

Το μοντέλο σημείων και θέσεων ενσωματώνει εμπειρικά δεδομένα και θεωρητικές προσεγγίσεις που αναλύθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια. Θεσμικές θεωρήσεις, ομοιομορφισμός, εξάρτηση από πόρους, ενσωματώνονται στο οικοσυστημικό μοντέλο που προτείνω για να ερμηνεύσουμε τόσο τα χαρακτηριστικά κάθε Μ.Κ.Ο. όπως και τις γενικότερες συνέπειες της τοποθέτησής της μέσα στο χώρο. Κάθε μετακίνηση στον δυναμικό χάρτη του Τρίτου Τομέα επιφέρει κάποιο κόστος εφόσον απομακρύνεται από τον τομέα από τον οποίο «κατάγεται». Εισέρχεται σε ένα περιβάλλον και οι θεσμικοί κανόνες που επιδρούν στην ύπαρξη και λειτουργία της διαφοροποιούνται. Κάθε επιλογή έχει το εναλλακτικό κόστος. Είναι πολύ σπάνιο μία Μ.Κ.Ο. να απολαμβάνει σε υψηλό βαθμό όλες τις ευεργετικές ιδιότητες του νέου περιβάλλοντος χωρίς απώλειες. Κάθε μετακίνηση μέσα στον Τρίτο Τομέα (κυκλικό δίσκο) παρέχει νέες ευκαιρίες, αλλά λιγότερες δυνατότητες από προηγούμενα σημεία.

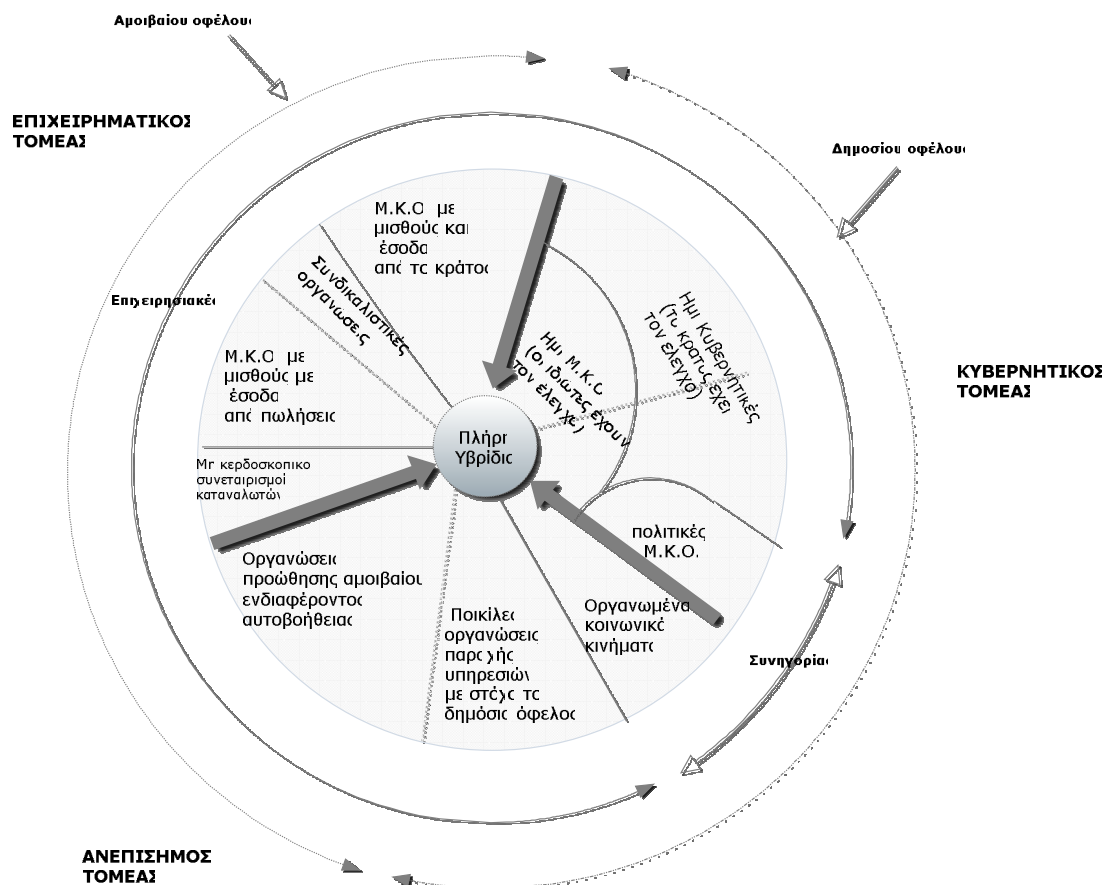
Βάσει αυτού του μοντέλου μπορούμε να χαρτογραφήσουμε τις κύριες ιδεοτυπικές μορφές οργανώσεων σε έναν οργανωσιακό χάρτη της κοινωνίας. Σε επίπεδο οργανωσιακού σχεδιασμού αποτελεί έναν «καμβά» από μία μακρο-θεώρηση με διαφορετικές δυναμικές σε κάθε σημείο. Στο παρακάτω σχήμα χαρτογραφούνται κάποιες γενικές περιοχές βάσει των κινήτρων τους (οργανωσιακών αναγκών), τον τρόπο που επιχειρούν να εξασφαλίσουν πόρους, τη γραφειοκρατική δομή που αναπτύσσουν, την οργανωσιακή μορφή, τη συμπεριφορά και τις τάσεις

ομοιομορφισμού. Το συγκεκριμένο σχήμα αποτελεί ένα τοπογραφικό σχέδιο, σύνθεση και εκροή της συγκρότησης της Γενικής Θεωρίας με σκοπό την κατανόηση του Τρίτου Τομέα στις σύγχρονες κοινωνίες. Αποτελεί μία οντολογική θεώρηση. Το εύρος και η έκταση κάθε περιοχής συναρτάται άμεσα από τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούν σε μία κοινωνία.

Σχήμα 14: Η χαρτογράφηση του Τρίτου Τομέα στο πλαίσιο της Κοινωνίας

Στο παρακάτω τελικό σχήμα ενσωματώνονται και τα οργανωσιακά χαρακτηριστικά: Αμοιβαίου – Ιδιωτικού οφέλους, επιχειρησιακές και οργανώσεις συνηγορίας, ολοκληρώνοντας τη σύνθεση των προηγούμενων κεφαλαίων με τις οργανωσιακές θεωρίες και τις κύριες κατηγοριοποιήσεις των Μ.Κ.Ο. σε έναν τελικό χάρτη του Τρίτου Τομέα.

Σχήμα 15. Ο Τρίτος Τομέας: Ο Τελικός Χάρτης

Επίλογος

Ο Τρίτος Τομέας όπως εμφανίζεται στις σύγχρονες κοινωνίες αποτελεί ένα πολυλειτουργικό και ετερογενές πεδίο διείσδυσης παραδοσιακών λογικών των άλλων τομέων. Δηλαδή τους συνθέτει τους όρους με τους οποίους οι άνθρωποι επιχειρούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους. Στις μετανεωτερικές κοινωνίες που εισερχόμαστε όλοι σχεδόν οι όροι και οι συνθήκες αυτού του «παιχνιδιού της ζωής» μεταβάλλονται. Δυστυχώς τόσο γρήγορα και επιταχυνόμενα που οι ίδιοι οι κανόνες και η φύση τους δεν αφομοιώνονται λειτουργικά από τους ανθρώπους. Επιπρόσθετα, η εποχή του «και και» της ύστερης νεωτερικότητας δημιουργεί προβλήματα ισορροπίας, αυτοπροσδιορισμού, προσανατολισμού. Από τον τρόπο που εκλαμβάνουν οι άνθρωποι τις ανάγκες τους, μέχρι τις αντιλήψεις που διαμορφώνουν για την εξωτερική πραγματικότητα. Ζούμε στην εποχή που μεταβάλλονται όλες οι προηγούμενες «ισορροπίες». Τα «κουτάκια κατανόησης» που ανέφερα στα επιστημολογικά προβλήματα, αποτελούν πλέον ένα ασαφές μίγμα νεωτερικών και μετανεωτερικών αντιλήψεων, με τις τελευταίες να είναι ετερογενείς, πολυδιάστατες και να μετασχηματίζονται διαρκώς. Αν συμπεριλάβουμε και τις συνθήκες παγκοσμιοποίησης, το «μετά-νεωτερικό» δεν είναι καθόλου δεδομένο πότε και αν προκύψει, δημιουργώντας νέες ισορροπίες, βεβαιότητες και νέα «κουτάκια κατανόησης». Το τραίνο της εξέλιξης κάνει πλέον πολύ σύντομες στάσεις για να κατανοήσουν οι επιβάτες το ταξίδι... ίσως και τον προσανατολισμό τους.

Αναπόφευκτα και σε μάκρο-κοινωνιακό επίπεδο, κάθε μορφή οργάνωσης, και κάθε τομέας μετασχηματίζεται επιταχυνόμενα επηρεάζοντας ολόκληρο το ανθρώπινο κοινωνιακό οικοσύστημα. Στο βιβλίο αυτό εξετάσαμε, ελπίζω με ικανοποιητικό βαθμό συνοχής και συνέπειας, την πολυδιάστατη πραγματικότητα που αποκαλείται Τρίτος Τομέας. Πιστεύω ότι εξάντλησα όσο το δυνατόν καλύτερα και με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια όρους, έννοιες, δυναμικές και ερμηνευτικά εργαλεία. Διερεύνησα την οντολογική διάσταση του Τρίτου Τομέα διεπιστημονικά, διασυνδέοντας επιμέρους όψεις και θεωρήσεις, αναθεωρώντας και προτείνοντας νέες προσεγγίσεις, συμπληρώνοντας και νοηματικά κενά με σκοπό μία ενιαία θεώρηση. Η Γενική Θεωρία που πρότεινα στο τρίτο μέρος, παρέχει τη δυνατότητα μίας νέας αντίληψης για τη λογική συγκρότησης και τις δυναμικές του Τρίτου Τομέα.

Αντιλαμβάνομαι ωστόσο ότι έχω υπερβεί σημαντικά αυτή τη σκοποθεσία. Αλλά δεν θα μπορούσα, τουλάχιστον προσωπικά, να κατανοήσω συνεκτικά το πεδίο αν δεν το ενέτασσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συνολικής θεώρησης της κοινωνίας των ανθρώπων. Η ανάλυση της σύγχρονης πραγματικότητας των Μ.Κ.Ο., με την ποικιλία και την ετερογένειά τους οδηγεί αναπόφευκτα σε προγενέστερες ερωτήσεις. Κάθε ερώτημα που προέκυπτε στην οικοδόμηση της θεωρίας χρειαζόταν να στηριχθεί σε προηγούμενες απαντήσεις. Σταθερές και συμπαγείς για να στηριχθεί το οικοδόμημα. Έτσι, το «ταξίδι» από το μικρό προς το μεγάλο επίπεδο και αντίστροφα ήταν διαρκές. Υπερέβηκα κατά πολύ «τα χωράφια» του κοινωνικού επιστήμονα και εισέβαλα σε άλλα επιστημονικά πεδία, προσπαθώντας να διαπιστώσω τις διασυνδέσεις με το πεδίο της μελέτης.

Το τρίτο μέρος του βιβλίου, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, δεν ήταν ο αρχικός σκοπός της συγγραφής. Η νέα θεωρία των αναγκών που πρότεινα σε συνδυασμό με τη συστημική θεώρηση, παρέχει τη δυνατότητα διασύνδεσης της μικρο και μακρο προσέγγισης, και είναι ένας συμβατός μηχανισμός που εξηγεί ποικίλες όψεις, εμπειρικά δεδομένα και επιμέρους αφετηρίες της επιστημονικής μελέτης. Τέλος, επιχείρησα να επαναπροσδιορίσω τις μεταβλητές του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού και να υπερβώ τις επιστημολογικές αφετηρίες της σχέσης υποδομής με την υπερδομή στις κοινωνιολογικές θεωρήσεις. Αντιλαμβάνομαι ότι αρκετά σημεία είναι «ριψοκίνδυνα» όταν εκτίθεται στην επιστημονική κοινότητα. Αλλά εκεί είναι και η γοητεία σε αυτόν που γράφει και σε αυτόν που διαβάζει. Έχουν διαβεί ήδη και οι δύο τον μακρύ... μισό δρόμο. Χρειάζεται και ο γόνιμος επιστημονικός διάλογος και η δημιουργική αντιπαράθεση απόψεων. Κάθε συνεπής επιστήμονας οφείλει να προσεγγίζει τα όρια των δυνατοτήτων του, αλλά αναμένει πάντα με ανυπομονησία την επισήμανση λαθών, αστοχιών και παραλήψεων.

Στο βιβλίο αυτό εξέτασα την οντολογική διάσταση του Τρίτου Τομέα. Τις όψεις, τις ερμηνείες και την εξέλιξή του. Αλλά όπως γνωρίζουμε όλοι, το πεδίο της μελέτης δεν είναι μόνον ένα αντικείμενο θεωρητικού προβληματισμού. Χρειάζονται και χρηστικά εργαλεία για τον κόσμο της εφαρμογής, για τους σχεδιαστές πολιτικής, και κυρίως για τους ίδιους τους ανθρώπους που ασχολούνται με τις Μ.Κ.Ο. Τελικά αν ο Τρίτος Τομέας είναι αυτή η ετερογενής πραγματικότητα που περιγράφηκε στις σελίδες του βιβλίου, σίγουρα αποκαλύπτει όψεις, υπονοεί αλλά δεν προτείνει

προσανατολισμούς. Είναι σαν να απευθυνόμαστε σε έναν καλό ιατρό που μας αναλύει με λεπτομέρεια το πρόβλημά μας, αλλά δεν μας δίνει συγκεκριμένη λύση. Όπως και στα σεμινάρια σχεδιασμού κοινωνικής πολιτικής, επιμένω να διακρίνουμε πρώτα ολόκληρη την εικόνα και μετά να εστιάζουμε στα πεδία της παρέμβασής μας. Επομένως το παρόν σύγγραμμα επικεντρώνεται στο πρώτο στάδιο της Ανάλυσης.

Ασχοληθήκαμε με την οντολογική θεώρηση. Το τι «πρέπει» να είναι ο Τρίτος Τομέας είναι πολύ δυσκολότερο από ό,τι φαίνεται εξ αρχής. Ποιες πρέπει να θεωρήσουμε ως πραγματικές Μ.Κ.Ο.; Που να βάλουμε τα όρια; Αν «βάλουμε πολύ κράτος σε αυτές» τότε δεν είναι μη κυβερνητικές. Αν παραγίνουν οικονομικές-επιχειρησιακές, τότε πως θα είναι μη κερδοσκοπικές; Ας θέσουμε τότε λιγότερο επιτακτικά το ερώτημα: «Όχι τι πρέπει». Αλλά «τι θα θέλαμε και γιατί». Και αν αυτό που θέλουμε είναι οικοσυστημικά δόκιμο-συμβατό.

Οι επιστημολογικές συνθήκες και τα διλήμματα που περιγράψαμε στο εισαγωγικό κεφάλαιο αποτελούν ανοιχτό ζήτημα. Οι αναγκαιότητες εντέλει όπως αναλύσαμε σε πολλά κεφάλαια υπερβαίνουν τους κανόνες που τίθενται κυρίως από το κράτος. Γιατί αυτό είναι που νομοθετεί. Από την άλλη πλευρά δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι οι Μ.Κ.Ο. συμβάλλουν καθοριστικά πλέον στην απασχόληση, στο Α.Ε.Π. στα κενά ζήτησης των αναγκών στις σύγχρονες κοινωνίες, οποιαδήποτε και αν είναι η μορφή τους, Από οποιονδήποτε τομέα και αν «προέρχονται» και οποιεσδήποτε ανάγκες εντοπίζονται ατομικά και οργανωσιακά.

Εκεί που χρειάζονται να τεθούν φραγμοί είναι από την πλευρά του επιχειρηματικού - οικονομικού τομέα. Πώς; Από το ύψος των αμοιβών, έμμεσο και άμεσο, που λαμβάνουν τα μέλη των επιχειρησιακών κατά κύριο λόγο Μ.Κ.Ο. Ένα ανώτατο όριο λογικής αμοιβής για τους εργαζόμενους (και κυρίως για τους διευθύνοντες) εφόσον εφαρμοστεί αποτελεσματικά, ναι μεν θα ικανοποιούνται κάποιες οικονομικές ανάγκες, αλλά αυτές δεν θα είναι κερδοσκοπικές. Δεν θα υφίσταται σε ένα μεγάλο ποσοστό και ο αθέμιτος ανταγωνισμός σε σχέση με τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Από την πλευρά του κράτους, λογικό είναι να προσπαθεί να υπερβεί τους όρους των εγγενών δυσλειτουργιών του. Στόχος είναι πάντοτε το δημόσιο όφελος. Όχι όμως με υποκατάσταση και η εξάρτηση ενός μέρους της κοινωνίας των πολιτών και των Μ.Κ.Ο. που συμπεριλαμβάνει. Οι κυβερνήσεις οφείλουν να λειτουργούν με όρους καθολικότητας και δικαιοσύνης. Άλλωστε για αυτό ψηφίζονται. Οι Μ.Κ.Ο. από την άλλη (ιδιαίτερα της συνηγορίας) εκφράζουν

ευρύτερα ή ειδικότερα κοινωνικά αιτήματα. Όπως το κράτος δεν πρέπει να τις αντιμετωπίζει χειριστικά, σύμφωνα με πολιτικές σκοπιμότητες και πελατειακές σχέσεις, ανάλογα κάποιες ισχυρές Μ.Κ.Ο. επειδή έχουν τη δύναμη δεν πρέπει να λειτουργούν εκβιαστικά απέναντι στο κράτος.

Το έλλειμμα δημοκρατίας στον δυτικό κόσμο οφείλει να συμπληρωθεί από έναν πόλο «δημιουργικά ανεξέλεγκτης δημοκρατίας». Όπου ομάδες ενδιαφερόντων, ποικίλες Μ.Κ.Ο., τόσο επιχειρησιακές όσο και συνηγορίας, χρειάζεται να συνέρχονται με κανόνες άμεσης δημοκρατίας, τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο, ώστε να συγκροτούν μέτωπα ισχυρής βούλησης και πίεσης σε όλα αυτά που διακρίνεται ευρύτερη συναίνεση για την προώθηση κοινών ή αντικειμενικά σημαντικών αιτημάτων, σε οριζόντια συστήματα συναπόφασης και κοινής δράσης, παράλληλα με τα ιδιαίτερα αντικείμενα της ενασχόλησής τους. Το πρόβλημα του πλουραλισμού και αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών είναι ότι όταν ακούγονται πολλές διαφορετικές φωνές, στο τέλος δεν ακούγεται καμία ή θα ακουστεί αυτή που φωνάζει πιο δυνατά (έχει τη δυνατότητα προσβάσεων και επιρροής).

Στο επιχειρησιακό πεδίο, το κράτος χρειάζεται να λειτουργεί περισσότερο επικουρικά σε σχέση με τις Μ.Κ.Ο. στο πεδίο παροχής υπηρεσιών. Να τις ενισχύει με αντικειμενικά κριτήρια, να μην τις κηδεμονεύει όμως, και να δραστηριοποιείται επιχειρησιακά εκεί που δεν καλύπτονται ανάγκες. Δεν αναφέρομαι για ένα μινιμαλιστικό κράτος νεοφιλελεύθερης φιλοσοφίας. Το κοινωνικό κράτος χρειάζεται να είναι τόσο εκτεταμένο όσο για να καλύπτει τις μη ικανοποιούμενες ανάγκες. Όταν καλύπτονται από άλλους τομείς αποτελεσματικά, είναι προτιμότερο να αποχωρεί και να εξοικονομεί πόρους, όχι όμως για να χρηματοδοτεί κερδοσκοπικές πρωτοβουλίες (ας αφήσει την αγορά που αν διαβλέπει κέρδος θα επενδύσει κεφάλαια). Αλλά να ενισχύει την ενεργό ζήτηση με έμφαση στους λιγότερο προνομιούχους και να τελειοποιεί τις δικές του δομές.

Εν κατακλείδι. Στην οικονομική διάσταση να κλείσει τα παράθυρα έμμεσης διανομής κέρδους στις Μ.Κ.Ο., αλλά να τις ενισχύει με γνώμονα το δημόσιο όφελος, να περιορίσει τον αθέμιτο ανταγωνισμό τους με τις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις, αλλά και να δώσει τη δυνατότητα οι ίδιες οι Μ.Κ.Ο. να εκφράζουν οργανωμένα και

συλλογικά αιτήματα, ως ένας πόλος εκδημοκρατισμού και του κράτους και της κοινωνίας.

Οι τελευταίες πολύ σύντομες σκέψεις αποτελούν μόνον κάποιες γενικές κατευθύνσεις. Στο επίπεδο σχεδιασμού πολιτικής απαιτείται ένα άλλο βιβλίο. Ειδικά στη χώρα μας αποτελεί ίσως μεγαλύτερη αναγκαιότητα. Αλλά όπως όταν δεν γνωρίζουμε από ανατομία δεν μπορούμε να προχωρήσουμε σε εγχείρηση, ας γνωρίσουμε πρώτα τι πραγματικά είναι ο Τρίτος Τομέας...

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Aberle, D. (1966), *The Peyote Religion Among the Navaho*, Chicago: Aldine Press
- Abzug, R., Turnheim, J. (1998), "Bandwagon or Band-Aid? A Model of Nonprofit Incorporation by State", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 27, no 3, p.p. 300-322
- Adler, M. W. (1988), "Relations between Government and Nonprofit Organizations", in: T. D. Connors (ed.), *The Nonprofit Organization Handbook*, New York: McGraw- Hill, p.p. 9.1- 9.9
- Ahrne, G. (1994), *Social Organizations. Interactions Inside, Outside and Between Organizations*, London: Sage
- Alderfer, C. P. (1972), *Existence, Relatedness, and Growth; Human Needs in Organizational Settings*, New York: Free Press
- Alexander, J. (2006), *The Civil Sphere*, Oxford: Oxford University Press
- Almond, G., Verba, S. (1963), *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton: Princeton University Press
- Alter, K. (2007), Hybrid Spectrum, <http://www.virtueventures.com/setypology/index.php?id=hybridspectrum&lm=0> accessed October 5, 2007, V. V. LLC., ed., Washington, DC.
- Andreoni, J. (1989), "Giving with Impure Altruism: Application to Charity and Ricardian Equivalence", *The Journal of Political Economy*, vol. 97, issue 6, p.p. 1447-1458
- Andreoni, J. (1990), "Impure Altruism and Donations to Public Goods: A Theory of Warm-Glow Giving", *The Economic Journal*, vol. 100, p.p. 464-477
- Andreoni, L. (1998), "Toward a Theory of Charitable Fund-Raising", *Journal of Political Economy*, vol. 106, no. 6, p.p. 1186-1213
- Anheier, H. (1990), "Institutional Choice and Organizational Behavior in the Third Sector", in: H. Anheier and W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 47- 53
- Anheier, H. (2002), "The Third Sector in Europe: Five Theses", L.S.E.: *Civil Society Working Paper 12*
- Anheier, H. (ed.) (2006). *Innovations in Strategic Philanthropy*, New York, NY: Springer,
- Anheier, H., Carlson, J. (2002), "Civil Society: What it is and How to Measure it", *Centre for Civil Society*, Briefing No. 3
- Anheier, H., et al, (2001), *Global Civil Society*, Oxford: Oxford University Press
- Anheier, H., Glasius, M. (2001), "Introducing Global Civil Society", in: H. Anheier, et al (eds), *Global Civil Society*, Oxford: Oxford University Press, p.p. 3-22
- Anheier, H., Salamon, L. (2001), Volunteering in Cross-National Perspective: Initial Comparisons, L.S.E., *Civil Society Working Papers*, no 10
- Anheier, H., Salamon, L. (2006), "The Non-profit Sector in Comparative Perspective", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 89-115
- Anheier, H., Seibel, W. (1997), "Defining the Nonprofit Sector in the Developed Society: Germany", in: L. Salamon and H. Anheier (eds), *Defining the*

- Nonprofit Sector. A Cross National Analysis*, Manchester and New York: Manchester University Press, p.p. 128- 168
- Anheier, H., Seibel, W. (eds) (1990), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter
- Aquina, H. (1992), “A Partnership between Government and Voluntary Organizations: Changing Relationships in Dutch Society”, in: B. Gidron R. Kramer and L. Salamon (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, San Francisco: Jossey Bass Publishers, p.p. 57- 74
- Archambault, E. (1990), “Public Authorities in the Nonprofit Sector in France”, in: H. Anheier and W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 293- 302
- Archambault, E. (1997), “Defining the Nonprofit Sector in Developed Societies: France”, in: L. Salamon and H. Anheier (eds), *Defining the Nonprofit Sector. A Cross National Analysis*, Manchester and New York: Manchester University Press, p.p. 103- 127
- Archibald, M. (2007), “An Organizational Ecology of National Self-Help/Mutual-Aid Organizations”, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 36, p.p. 598- 621
- Arendt, H. (1988), *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, Αθήνα: Ευρύαλος
- Ascherson, N. (1997), «Το 1989 στην Ανατολική Ευρώπη: Συνταγματική Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία ως «Επάνοδος στην Ομαλότητα», στο J. Dunn (επιμ.), *Δημοκρατία. Το Ταξίδι που δεν Τελείωσε*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, σ.σ. 299-321
- Αλεξανδρόπουλος, Σ. (2010), «Περί Εμπιστοσύνης: Από την Πολιτιστική Παράδοση στη Θεσμική Πολιτική», στο: Μ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο. Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ. 45-98
- Αλεξανδρόπουλος, Σ. (2001), *Θεωρίες για τη Συλλογική Δράση και τα Κοινωνικά Κινήματα*, Αθήνα: Κριτική
- Αμίτσης, Γ. (2001), *Αρχές Οργάνωσης και Λειτουργίας του Συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Ανθόπουλος, Χ. (2000), *Εθελοντισμός. Αλληλεγγύη και Δημοκρατία*, Αθήνα: Οξύ
- Αφουξενίδης, Α., Συρακούλης, Κ. (2008), «Ανάμεσα στο Κράτος και την Αγορά: Διερευνώντας Ζητήματα Διοίκησης και Διαχείρισης από τις Μ.Κ.Ο.», στο: Κ. Συρακούλη και Α. Αφουξενίδη (επιμ.), *Η Δυναμική και τα Όρια της Κοινωνίας των Πολιτών*, Λάρισα: Προπομπός, σ.σ. 11-28
- Badelt, C. (1990), “Institutional Choice and the Nonprofit Sector”, in: H. Anheier and W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 53- 64
- Balandier, G. (1990), *Πολιτική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Barber, B. (2007), *Ισχυρή Δημοκρατία. Συμμετοχική Πολιτική για μια Νέα Εποχή*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Bargal, D. (1992), “The Early Stage in the Creation of Two Self- Help Organizations: An Exploratory Study”, in: D. Bargal and H. Schmid (eds), *Organizational Change and Development in Human Service Organizations*, New York and London: Haworth Press.

- Barker, D. (1993), "Values and Volunteering", in: J.D. Smith (ed.), *Volunteering in Europe*, Voluntary Action Research, Second Series, no 2, The Volunteer Centre, London
- Barrington, M. (1966), *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston: Beacon Press
- Bauer, T. (1990), "Nonprofit Organizations in International Perspective", in: H. Anheier and W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 271- 276
- Beck, U. (1996), *Η Επιπόηση του Πολιτικού*, Αθήνα: Νέα Σύνορα- Λιβάνη
- Bekker, R., Wiepkking, P. (2007), *Philanthropy. A Literature Review*, Netherlands Organization for Scientific Research, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1016108
- Bellah, R. (1995), *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*, Berkeley: University of California Press
- Bellah, R. (2000), "The Good Society: We Live through Our Institutions", in D. E. Eberly (ed.), *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 69-93
- Ben Ner, A. (1986), "Nonprofit Organizations: Why do they Exist in Market Economies?", in: S. Rose- Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, New York and Oxford: Oxford University Press, p.p. 94- 113
- Ben Ner, A., Gui, B. (1993), "Introduction", in: A. Ben Ner. and B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan: Michigan University Press, p.p. 1- 24
- Ben Ner, A., Van Hoomisen, T. (1993), "Nonprofit Organizations in the Mixed Economy: A Demand and Supply Analysis", in: A. Ben Ner and B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan: Michigan University Press, p.p. 27- 58
- Ben-Ner, A., Jones, D.C. (1995), "Employee Participation, Ownership, and Productivity: A Theoretical Framework", *Industrial Relations*, 34, p.p. 532-555
- Berger, P., Neuhaus, R. (1977), "To Empower People: The Role of Mediating Structures in Public Policy", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 240 –250
- Billis, D. (1993), "Sector Blurring and Nonprofit Centers: The Case of the United Kingdom", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 22, no 3, p.p. 241- 257
- Billis, D. (2010), "From Welfare Bureaucracies to Welfare Hybrids", in: D. Billis (ed.), *Hybrid Organizations and the Third Sector. Challenges for Practice. Theory and Policy*, Palgrave – Macmillan, p.p. 3-24
- Billis, D., Glennerster, H. (1998), "Human Services and the Voluntary Sector: Towards a Theory of Comparative Advantage", *Journal of Social Policy*, 27, 1, p.p. 79- 98
- Blic, D., Lazarus, J. (2008), *Η Κοινωνιολογία του Χρήματος*, Αθήνα: Πολύτροπον
- Block, S. (1990), "A History of the Discipline", in: S. Ott (ed), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 97- 111
- Bloomfield, K. (1994), "Beyond Sobriety: The Cultural Significance of Alcoholics Anonymous as a Social Movement", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 23, no 1, p.p. 21- 37

- Bode, I., et al (2003), "Introduction to Social Economy and Welfare Mix: A Framework for the Analysis of Relational Services", *Annals of Public and Cooperative Economics*, 74-42 0 03, p.p. 585-589
- Boli, J. (2006), "International Nongovernmental Organizations", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 333-351
- Borzaga, C., Solari, L. (2001), "Management Challenges for Social Enterprises", in C. Borzaga, and J. Defourny (eds), *The Emergence of Social Enterprise*, London and New York: Routledge, p.p. 333-349
- Bourdieu, P. (1986), "The Forms of Capital", in: J. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood Press, p.p. 241-258.
- Brandsen, T. (2008), "The Third Sector and the Delivery of Public Services: An Evaluation of Different Meta-theoretical Perspectives", in: S. Osborne (ed.), *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon: Routledge, p.p.105-117
- Brandsen, T., et al (2009), "The Risks of Hybrid Organisations: Expectations and Evidence", *Paper prepared for the NISPACEE conference*, Budva, May 2009
- Braudel, F. (1992), *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Bridge, S., et al (2009), *Understanding the Social Economy and the Third Sector*, Palgrave - McMillan
- Brody, E. (2006), "The Legal Framework for Non-profit Organizations", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 243- 266
- Brooks, A. (2010), *Κοινωνική Επιχειρηματικότητα*, Αθήνα: Ελλην
- Brown, E. (1999), "Assessing the Value of Volunteer Activity", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 28, no 1, p.p. 2- 17
- Brown, E., Slivinski, A. (2006), "Non-profit Organizations and the Market", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 140-158
- Brudney, J. (1998), "Voluntarism", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, 57- 63
- Brudney, J., Kellough, J. E. (2000), "Volunteers in State Government: Involvement, Management, and Benefits", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 29, no 1, p.p. 111- 130
- Bruyn, S. (1999), "The Moral Economy", *Review of Social Economy*, vol VII, no 1, p.p. 25-46
- Bruyn, S., Smokoviti, L. (1989), *International Issues in Social Economy. Studies in the United States and Greece*, New York and London: Praeger Publishers
- Bucchiega, A., Borzaga, C. (2001), "Social Enterprises Incentive Structures. An Economic Analysis", in: C. Borzaga, and J. Defourny (eds), *The Emergence of Social Enterprise*, London and New York: Routledge, p.p. 273-295
- Butcher, J. (2011), "Volunteering in Developing Countries", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 91-104

- Βουτσάκης, Β. (2004), «Εθελοντές και Κράτος: Οι Σειρήνες της Σύμφυσης», στο: Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, σ.σ. 35- 116
- Campbell, J. (1998), "Institutional Analysis and the Role of Ideas in Political Economy", *Theory and Society*, vol, 27, p.p. 377- 409
- Carothers, T. (1999), "Civil Society", *Foreign Policy*, issue: Winter 1999
- Carter, A. (2004), "Associative Democracy", in: A. Carter and G. Stokes (eds): *Democratic Theory Today*, Cambridge: Polity, p.p. 228-248
- Chambers, C. (1985), "The Historical Role of the Voluntary Sector in Human Service Delivery in Urban America", in: G. Tobin (ed.), *Social Planning and Human Service Delivery in the Voluntary Sector*, Westport and London: Greenwood Press, p.p 3- 28
- Chaskin, R. J. (2003), "Fostering Neighbourhood Democracy. Legitimacy and Accountability within loosely Coupled Systems", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 32 (2), p.p. 329-343
- Chasse, D. (1995), "Nonprofit Organizations and the Institutional Approach", *Journal of Economic Issues*, vol. 29, p.p. 525- 533
- Chua, A. (2003), *World on Fire: How Exporting Free Market Democracy Breeds Ethnic Hatred and Global Instability*, New York: Doubleday
- Civicus (1997), *The New Civic Atlas: Profiles of Civil Society in 60 Countries*, Washington D.C.: Civicus
- Civiq (2004), *Volunteering and Participation on the Agenda. Survey on Volunteering Policies and Partnerships in the European Union*, Utrecht: CIVIQ
- Clark, J. (2003), *Worlds Apart. Civil Society and the Battle for Ethical Globalization*, London: Earthscan Publications
- Clary, E. G., et al (1994), "Promoting Volunteerism: An Empirical Examination of the Appeal of Persuasive Messages", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol, 23, no 3, p.p. 265- 280
- Clary, E. G., et al (1996), "Volunteer's Motivations: Findings from A National Survey", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 25, no 4, p.p. 485- 505
- Clastres, P. (1992), *Η Κοινωνία Ενάντια στο Κράτος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Clastres, P. (1999), *Εξουσία και Ελευθερία στις Πρωτόγονες Κοινωνίες*, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος
- Clemens, E. (2006), "The Constitution of Citizens: Political Theories of Non-profit Organizations", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 207-220
- Clohesy, W. (2003), "Fundraising and the Articulation of Common Goods", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 32, p.p. 128-140
- Clotfelter, C. (1992), "The Distributional Consequences of Nonprofit Activities", in: C. Clotfelter (ed.), *Who Benefits From the Nonprofit Sector?* Chicago and London: The University of Chicago Press, p.p. 1- 23
- Cnaan, R., Amroffell, L. (1994), "Mapping Volunteer Activity", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 23, no 4, p.p. 335- 351
- Cnaan, R., et al (1993), "Religious People, Religious Congregations and Voluntarism in Human Services: Is there a Link?", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 22, no 1, p.p. 33- 51

- Cnaan, R., et al (1996) "Defining Who is a Volunteer: Conceptual and Empirical Considerations", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 25, no 3, p.p. 364- 383
- Cohen, J., Arato, A. (1992), *Civil Society and Social Theory*, London: M.I.T. Press
- Cohen, J., Rogers, J. (1992), *Associations and Democracy*, London and New York: Verso
- Coleman, J. (1988), "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology*, 94 (Supplement), p.p. S95-S120
- Coleman, J. (1994), *Foundations of Social Theory*, London and Massachusetts: Harvard University Press.
- Coleman, J., Fararo, T. (eds) (1992), *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*, London and New Delhi: Sage
- Commission of the European Communities (2004), *On the Promotion of the Co-operative Societies in Europe*, Com 2004, 18, Brussels, 23.2.2004
- Connor, W. (1998), "The Idea of Civil Society", National Humanities Center, <http://ipmwww.ncsu.edu:8080/publications/civilsoc/intro.htm>
- Corbin, J. (1999), "A Study of Factors Influencing the Growth of Nonprofits in Social Services", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 3, p.p. 296- 314
- Corman, M. (2008), «Κοινωνικές Επιχειρήσεις και Απασχόληση», στο: Γ. Τσομπάνογλου (επιμ.), *Η Ανάδυση της Κοινωνικής Οικονομίας. Ο Δρόμος της Βιώσιμης Απασχόλησης σε μία Ευρώπη Ενεργών Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ.259-274
- Cornforth, C., Spear, R. (2010), "The Governance of Hybrid Organizations", in: D. Billis (ed.), *Hybrid Organizations and the Third Sector. Challenges for Practice. Theory and Policy*, Palgrave- MacMillan, p.p. 70-89
- Corry, O. (2011), "Defining and Theorizing the Third Sector", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p.11-20
- Coston, J. (1998), "A Model and Typology of Government- Ngo Relations", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol, 27, no 3, p.p. 358- 382
- Cowell, M. (1993), *Private Foundations and Public Policy: The Political Role of Philanthropy*, New York and London: Garland
- Craib, I. (2000), *Σύγχρονη Κοινωνική Θεωρία. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Cummings, C. (1977), "Voluntary Strategies in the Environmental Movement: Recycling as an Corporation", *Journal of Voluntary Action Research*, vol. 6, p.p. 153-160
- Curtis, J. E., et al (1992), "Voluntary Association Membership in Fifteen Countries. A Comparative Analysis", *American Sociological Review*, vol. 57, p.p. 139-152
- Γεωργιάδου, Β. (1994), «Η Κοινωνία των Πολιτών στη Νεωτερικότητα», στο: Gellner E., *Η Κοινωνία των Πολιτών και οι Αντίπαλοί της. Συνθήκες Ελευθερίας*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 17- 41
- Γιαννής, Ν. (2001), «Κοινωνία Πολιτών, Επίσημη Πολιτική και Νεολαία», στο Ν. Γιαννής (επιμ.), *Κοινωνία Πολιτών και Νεολαία*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Dahl, R. (1989), *Democracy and its Critics*, London: New Heaven
- Dahl, R. (2000), *On Democracy*, New Haven and London: Yale University Press
- Dart, A. (2004), "Being Business-like in a Nonprofit Organization: A Grounded and Inductive Typology", *Voluntas*, vol. 33, no 2, p.p. 290-310

- De Tocqueville, A. (2008 - 1835-1840), *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Αθήνα: Στοχαστής
- Deakin, N. (2001), *In Search of Civil Society*, Basingstoke: Palgrave
- Defourny, J. (2001), "Introduction: From Third Sector to Social Enterprise", in: C. Borzaga and J. Defourny (eds), *The Emergence of Social Enterprise*, London and New York: Routledge, p.p. 1-27
- Defourny, J., Pestoff, V. (eds) (2008), *Images and Concepts of the Third Sector in Europe*, EMES European Research Network, wp no. 08/02
- Delors, J. (2004), "The European Union and the Third Sector" in: A. Evers and J.L. Laville (eds.), *The Third Sector in Europe*, Norhampton: Edward Elgar Publishing, p.p. 206-215
- DG EAC (2010), *Volunteering in the European Union*, Directorate General Education and Culture, Educational, Audiovisual & Culture Executive Agency (EAC-EA), Final Report submitted by GHK 17 February 2010
- Diamond, J. (2005), «Ένα Μοναδικό Είδος», *Το Βιβλίο των Επιστημών*, Εκδόσεις: Αλεξάνδρεια, σ.σ. 444-446
- Dichter, T. (1999), "Globalization and its Effects on Ngos: Efflorescence or a Blurring of Roles and Relevance?", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 4, Supplement
- Diehl, C. (2010), *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ηλιάδη
- DiMaggio, P. (1987), "Nonprofit Organizations in the Production and Distribution of Culture", in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 195- 220
- DiMaggio, P., Anheier, H. (1990), "The Sociology of Nonprofit Organizations and Sectors", *Annual Review of Sociology*, vol 16, p.p. 137- 159
- DiMaggio, P., Powell, W. (1988), "The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields", in: C. Milofsky (ed.), *Community Organizations. Studies in Resource Mobilization and Exchange*, New York and Oxford: Oxford University Press, p.p. 77- 99
- Donoghue, F. (2011), "Social Origins", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 37-48
- Douglas, J. (1987), "Political Theories of Nonprofit Organizations", in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector. A Research Handbook*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 43- 54
- Drucker, P. (2000), *Μετακαπιταλιστική Κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg
- Dunphy, D. (1972), *The Primary Group*, New York: Appleton-Century-Crofts
- Durkheim, È. (1966- 1933), *The Division of Labour in Society*, Macmillan
- Δημούλης, Δ. (2001), «Κοινωνία των Πολιτών και Κοινωνικός Μετασχηματισμός. Από τη Φιλανθρωπία στον Αντικαπιταλισμό», *Θέσεις*, τευχ. 77, σ.σ. 25- 52
- Easley, D., O' Hara, M. (1986), "Optimal Nonprofit Firms", in: S. Rose- Ackerman (ed), *The Economics of Nonprofit Institutions*, New York and Oxford: Oxford University Press, p.p. 85- 93
- Eberly, D. E. (2000), «The Meaning, Origin and Applications of Civil Society», in: D. E. Eberly (ed.), *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 3-33
- Eco, U. (1997), *Η Σημειολογία στην Καθημερινή Ζωή*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Α. Μάλλιαρης- Παιδεία Α.Ε.

- Edward, A., Finch, H. (1997), *The Methodology of the Social Sciences*, New York: Free Press
- Edwards, M. (2004), *Civil Society*, Oxford: Polity Press
- Ehrenberg, J. (1999), *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York and London: New York University Press
- Elias, N. (1996), *Η Διαδικασία του Πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Ellis, J. (1996), "Volunt/ar/eer/ism: What' s the Difference?", Canadian Fundraiser
- Elshtain, J. B. (2000), "Democracy on Trial: The Role of Civil Society in Sustaining Democratic Values", in D. E. Eberly (ed.), *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 101-122
- Elstub, S. (2011), "Participation", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p.105-120
- Entzoni, A. (1973), "The Third Sector and Domestic Missions", *Public Administration Review*, Vol. 33, No. 4 (July-August 1973), p.p. 314-323.
- Entzoni, A. (2000), "Communitarism and the Moral Dimension", in: D. E. Eberly (ed.), *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 123-139
- Esping – Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton: Princeton University Press
- European Commission (1998), Exploiting the Opportunities for Job Creation at Local Level, Paper for European Parliament/European Commission Seminar on the Third System and Employment, Brussels 24/25 September.
- European Volunteer Centre (2012), *Volunteering Infrastructure in Europe*, Brussels: European Volunteer Centre
- Evers, A. (1993), "The Welfare Mix Approach. Understanding the Pluralism of Welfare Systems", in: A. Evers and I. Svetlik (eds), *Balancing Pluralism. New Welfare Mixes in Care for the Elderly*, European Centre Vienna: Avebury, p.p. 3- 32
- Evers, A. (1995), "Part of the Welfare Mix: The Third Sector as an Intermediate Area", *Voluntas*, vol 6, no 2, p.p. 159- 182
- Evers, A. (2008), "Hybrid Organizations. Background, Concepts, Challenges", in S. Osborne (ed.), *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, London and New York: Routledge, p.p.279-292
- Evers, A., Laville, J. L. (2004), "Defining the Third Sector in Europe" in: A. Evers and J.L. Laville (eds), *The Third Sector in Europe*, Norhampton: Edward Elgar Publishing, p.p. 1-38
- Ewald, F. (2000), *Ιστορία του Κράτους Πρόνοιας*, Αθήνα: Gutenberg
- Ewalt, G. (2001), *Theories of Governance and New Public Management: Links to Understanding Welfare Policy Implementation*, March 12, SECOND DRAFT
- Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας, (2002), *Προοπτικές Απασχόλησης στον Τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Σάκουλας
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1997), *Ανακοίνωση για την Προώθηση του Ρόλου των Σωματείων και Ιδρυμάτων στην Ευρώπη*, Λουξεμβούργο: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
- Ferrera, M. (1996), "The "Southern Model" of Welfare in Social Europe", *Journal of European Social Policy*, 6, p.p. 17-37

- Ferris, J. (1993), "The Double- Edged Sword of Social Service Contracting: Public Accountability Versus Nonprofit Autonomy", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 391– 398
- Flathman, R. (1992), *Willful Liberalism. Voluntarism and Individuality in Political Theory and Practice*, New York: Cornell University Press
- Foley, M., Hodkinson, N. (2003), "Introduction", in: M. Foley and V. Hodkinson (eds), *The Civil Society Reader*, Hanover and London: Tufts University Press, p.p. vii-xxiv
- Folley, M., Edwards, B. (1998), "Social Capital and Civil Society beyond Putnam", *American Behavioral Scientist*, no 42. 2
- Folley, M., Edwards, B. (1996), "The Paradox of Civil Society", *Journal of Democracy*, 7.3.1996, p.p. 38-52
- Forbes, D. (1998), "Measuring the Unmeasurable: Empirical Studies of Nonprofit Organization Effectiveness from 1977 to 1997", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol, 27, no 2, p.p. 183- 202
- Foucault, M. (2002), "Governmentality", in: M. Foucault, *Power: The Work of Michel Foucault*, London: Penguin
- Fowler, A. (2011), "The Civil Society Index", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p.49-60
- Frease, M. (ed.) (2008), *European Civil Society on the Road to Success*, Baden Baden: Nomos
- Fric, P. (2008), "The Uneasy Partnership of the State and the Third Sector on the Czech Republic", in: S. Osborne (ed.), *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon: Routledge, p.p. 230-255
- Froelich, K. (1999), "Diversification of Revenue Strategies: Evolving Resource Dependence in Nonprofit Organizations", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 3, p.p. 246- 268
- Fukuyama, F. (1992), *The End of History and the Last Man*, London: Penguin
- Fukuyama, F. (1998), *Εμπιστοσύνη. Οι Κοινωνικές Αρετές και η Δημιουργία της Ενημερίας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνη
- Furet, F., Richet, D. (1997), *Η Γαλλική Επανάσταση*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας
- Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2007), *Ο Παγκόσμιος Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης
- Gainer, B. (2011), "Corporate Social Responsibility", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 187-200
- Galaskiewicz, J., Bielefeld, W. (1998), "Nonprofit Organizations in an Age of Uncertainty", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 297- 310
- Galliano, R. (1998), *Social Economy Entrepreneurship and Local Development*, Eurada
- Galston, W. (2000), "Individualism, Liberalism, and Democratic Civil Society", in D. E. Eberly (ed.): *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 353-370
- Galston, W. (2005), *The Practice of Liberal Pluralism*, Cambridge: Cambridge University Press
- Gamwell, F. (1984), *Beyond Preference: Liberal Theories of Independent Associations*, Chicago: University of Chicago Press

- Gellner, E. (1994), *Η Κοινωνία των Πολιτών και οι Αντίπαλοί της. Συνθήκες Ελευθερίας*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Geremek, B. (1998), «Civil Society and the Present age», National Humanities Center, <http://ipmwww.ncsu.edu:8080/publications/civilsoc/civilsoc.htm>
- Giddens, A. (1998), *Ο Τρίτος Δρόμος. Η Ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας*, Αθήνα: Πόλις
- Giddens, A. (2001), *Οι Συνέπειες της Νεωτερικότητας*, Αθήνα: Κριτική
- Giddens, A. (2002), *Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Gutenberg
- Gidron, B., et al. (1992), "Government and Third Sector in Comparative Perspective: Allies or Adversaries?", in: B. Gidron, R. Kramer, and L. Salamon (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, San Francisco: Jossey Bass Publishers, p.p. 1- 29
- Gilbert, N. (1993), "From Welfare to Enabling State", in: A. Evers and I. Svetlik (eds), *Balancing Pluralism. New Welfare Mixes in Care for the Elderly*, European Center Vienna: Avebury, p.p. 89- 102
- Gintis, H. (2003), "Solving the Puzzle of Prosociality", *Rationality and Society*, 15, 2, p.p. 155-187.
- Glendon, M. (2000), "Rights Talk: The Impoverishment of Political Discourse", in D. E. Eberly (ed.), *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 305-316
- Goddeeris, J., Weisbrod, B. (1998), "Conversion from Nonprofit to For-Profit Legal Status: Why does it Happen and Should Anyone Care?", in: B. Weisbrod (ed.), *To Profit or Not to Profit: The Commercial Transformation of the Nonprofit Sector*, Cambridge: Cambridge University Press, p.p. 129- 148
- Goleman, D. (1998), *Η Συναισθηματική Νοημοσύνη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Goss, K. (1999), "Volunteering and the Long Civic Generation", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol, 28, p.p. 378- 415
- Government of Quebec, (2003), *About Social Economy, Action Plan for the Development of Enterprises of Social Economy*, Government of Quebec
- Green, D. (1996), *Community without Politics*, London: Institute of Economic Affairs
- Grimshaw, L., Lever, J. (2009), "Citizens Participation in Policy Making", Online: <http://cinefogo.cuni.cz>
- Gui, B. (1993), "The Economic Rationale for the Third Sector", in: A. Ben Ner and B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan: Michigan University Press, p.p 59 - 80
- Guo, B. (2006), "Charity for Profit? Exploring Factors Accosiating with the commercialization of Nonprofits", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 35, p.p. 123-138
- Guo, B., Acar, M. (2005), "Understanding Collaboration Among Nonprofit Organizations: Combining resource Dependency, Institutional and Network Perspectives", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 34, no 3, p.p. 340-361
- Habermass, Y. (1992), *The Structural Transformation of Public Sphere: An Inquiry into a Category of Borzois Society*, Cambridge: Polity
- Hadenius, A., Ugglä, F. (1996), "Making Civil Society Work, Promoting Democratic Development: What Can States and Donors Do?", *World Development*, Vol 24, 10, p.p. 1621-1639

- Hall, P. D. (1987), "A Historical Overview of the Private Nonprofit Sector", in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 3- 26
- Hall, P. D. (1992), *Inventing the Nonprofit Sector and Other Essays on Philanthropy, Voluntarism, and Nonprofit Organizations*, Baltimore and London: John Hopkins University Press.
- Hall, P. D. (2006), "A Historical Overview of Philanthropy, Voluntary Associations and Nonprofit Organizations in United States, 1600 -2000", in: W. Powell and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p.32-65
- Hall, R. (1987), *Organizations: Structures, Processes and Outcomes*, New Jersey: Prentice- Hall
- Halley, J., James, R. (2004), "Trees Die from the Top: International Perspectives on NGO Leadership Development", *Voluntas*, 15 (4), p.p. 342-353
- Hamilton, W. D. (1996), *Narrow Roads of Gene Land*, Oxford: Oxford University Press
- Hammack, D., Young, D. (1993), *Nonprofit Organizations in a Market Economy*, San Francisco: Jossey- Bass Publishers
- Handy, F., et al (2000), "Public Perception of who is a Volunteer: An Examination of the Net- Cost Approach from Cross- Cultural Perspective", *Voluntas*, vol. 11, no 1, p.p. 45- 65
- Hann, C. (1996), «Political Society and Civil Anthropology», in: C. Hann, E. Dun (eds), *Civil Society. Challenging Western Models*, London and New York: Routledge
- Hansman, H. (1986), "The Role of Nonprofit Enterprise", in: S. Rose- Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, New York and Oxford: Oxford University Press, p.p. 57- 84
- Hansman, H. (1987), "Economic Theories of Nonprofit Organizations", in: W. Powell (ed), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 27- 42
- Harbaugh, W.T., et al (2007), "Neural Responses to Taxation and Voluntary. Giving Reveal Motives for Charitable Donations", *Science*, 316, p.p. 1622-1644.
- Harris, M. (2010), "Third Sector Organizations in a Contradictory Policy Environment", in: D. Billis (ed.), *Hybrid Organizations and the Third Sector. Challenges for Practice. Theory and Policy*, Palgrave- MacMillan, p.p. 25-45
- Harrow, J. (2011), "Philanthropy", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p.121-138
- Haugh, E., Kitson, M. (2007), "The Third Way and the Third sector: New Labour's Economic Policy and the Social Economy", *Cambridge Journal of Economics*, vol. 31, p.p. 973-994
- Havel, V. (1985), *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*, London: Hutchinson
- He, B. (2002), "Civil Society and Democracy", in A. Carter and G. Stokes (eds): *Democratic Theory Today*, Cambridge: Polity, p.p. 203- 227
- Heilbroner, P. (2000), *Οι Φιλόσοφοι του Οικονομικού Κόσμου. Η Ζωή και οι Ιδέες τους*, Αθήνα: Κριτική

- Heinrich, F., Fioramonti, L. (2008), *Global Survey of the State of Civil Society*, Vol 2, Bloomfield: C.T. Kumarian Press
- Held, D. (1987), *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Αθήνα: Στάχυ
- Helming, B., Thaler, J. (2011), “Nonprofit Marketing”, in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 151-170
- Herman, R., Renz, D. (1999), “Theses on Nonprofit Organizational Effectiveness”, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 28, no 2, p.p. 107 –125
- Himmelfarb, G. (2000), “The Demoralization of the Society: What is Wrong with the Civil Society”, in D. E. Eberly (ed.), *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 95-99
- Himmelstein, J. (1995), “Critics to the Left, Critics to the Right”, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 24, no 2, p.p.167- 171
- Hirsch, J. (2005), «Τα Καινούρια Ρούχα το Κράτους. Οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και η Διεθνοποίηση το Κράτους», στο: Γ. Παπαμιχαήλ (επ.), *Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και Κυρίαρχη Πολιτική*, Monthly Review Imprint, σ.σ. 74-93
- Hirst, P. (1997), *From Statism to Pluralism. Civil Society and Global Politics*, London: U.C.L. Press
- Hirst, P. (2002), “Democracy and Governance”, in: P. Jon (ed.), *Debating Governance, Authority, Steering and Democracy*, Oxford: Oxford University Press
- Hodgson, L. (2004), “Manufactured Civil Society: Counting the Cost”, *Critical Social Policy*, vol. 24 (2), p.p. 139-164
- Hodkinson, V. (2003), “Volunteering in Global Perspective”, in: P. Dekker and L. Halman (eds), *The Values of Volunteering. Cross Cultural Perspectives*, New York: Kluwer, p.p. 35-53
- Hoffman, J. (2004), *Citizenship beyond the State*, London: Sage
- Hood, C., Schuppert, G. F. (1990), “Paragovernment Organization in the Provision of Public Services: Three Explanations”, in: H. Anheier and W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 93- 106
- Hood, C., Schuppert, G. F. (1988), *Delivering Public Services in Western Europe. Sharing Western European Experience of Para- Government Organization*, London: Sage
- Hornblower, S. (1997), «Γέννηση και Εξέλιξη των Δημοκρατικών Θεσμών στην Ελλάδα», στο: J. Dunn (επιμ.), *Δημοκρατία. Το Ταξίδι που δεν Τελείωσε*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, σ.σ.1-22
- Howard, M., Gilbert, L. (2008), “A Cross-National Comparison of the internal effects of Participation in Voluntary Organizations, *Political Studies*, 56 (1), p.p. 12-32
- Hoyt, C. (1998), “Tax Exempt Organization”, in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 148- 151
- Hustinx, J., et al (2011), “Volunteering”, in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p.73-90
- Hustinx, L., Lammertyn, F. (2003), “Collective and Reflexive Styles of Volunteering: A Sociological Modernization Perspective”, *Voluntas*, vol. 14, no 2, p.p. 167-187

- Χαραλάμπους, Κ. (2005), «Η Απουσία Εναλλακτικής Πρότασης από την Κοινωνική Οικονομία», *Πρακτικά 4^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου της Σ.Σ.Ο.Ε.*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ. 152-175
- International Cooperative Alliance (1997), *Constitution*, article 5
- Irish, L., Simon, K. (2002), “Legal Issues Affecting Volunteers”, *5th international Cofearence of the International Society for the Third Sector Research*, Cape Town, South Africa, Conference Proceedings
- James, E. (1986), “How Nonprofit Grow: A Model”, in: S. Rose- Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, New York and Oxford: Oxford University Press, p.p. 185- 195
- James, E. (1987), “The Nonprofit Sector in International Perspective”, in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 397- 415
- James, E. (1990), “Economic Theories of the Nonprofit Sector: A Comparative Perspective, in: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 21- 30
- Jegers, M. (2008), “The Economic Analysis of Non-profit Organizations’ Management”, in: S. Osborne (ed.), *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon: Routledge, p.p. 341-355
- Jenei, G., Kuti, E. (2008), “The Third Sector and Civil Society”, in: S. Osborne (ed.), *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon: Routledge, p.p.9-25
- Jenks, C. (1987) “Who Gives What?” in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 321- 339
- Johnson, N. (1992), “The Changing Role of the Voluntary Sector in Britain from 1945 to the Present day”, in: S. Kuhnle and P. Selle (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, p.p. 87- 107
- Johnson, N. (1993), “Welfare Pluralism. Opportunities and Risks”, in: A. Evers and I. Svetlik (eds), *Balancing Pluralism. New Welfare Mixes in Care for the Elderly*, European Centre Vienna: Avebury, p.p. 51- 66
- Jones, K. (2006), “Giving and Volunteering as Distinct Forms of Civic Engagement, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 35, p.p. 249-266
- Jordan, A., Van Tuijl, P. (2000), “Political Responsibility in Transnational NGO Advocacy”, *World Development*, vol. 28, no 12, p.p. 2051- 2065
- Kaldor, M. (2002), “Civil Society and Accountability”, Background Paper for HDR, UNDP
- Kanter, R. M, Summers, D. (1987), “Doing Well While Doing Good. Dilemmas of Performance Measurement in Nonprofit Organizations and the Need for a Multiple Constituency Approach”, in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 154- 166
- Kaufman, D. (1993), “Self Serving Philanthropy and Pareto Optimality”, in: A. Ben Ner B. and Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan: Michigan University Press, p.p. 81- 98
- Keane, J. (1998), *Civil Society. Old Images New Visions*, Cambridge: Polity Press
- Kendall, J., Anheier, H. (1997), “The Third Sector and the European Union Policy Process: An Initial Evaluation”, From Voluntas Symposium, *The Nonprofit Sector at the Crossroads*, London: London School of Economics & Political Science, October 1997

- Kendall, J., Knapp, M. (1993), "Policy Issues for the U.K. Voluntary Sector in the 90s", in: A. Ben Nér and B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan: Michigan University Press, p.p. 221- 242
- Kendall, J., Knapp, M. (1995), "A Loose and Baggy Monster: Boundaries, Definitions, and Typologies", in: J. D. Smith et al (eds), *An Introduction to the Voluntary Sector*, London: Routledge, p.p. 66- 96
- Kendall, J., Knapp, M. (1997), "Defining the Nonprofit Sector in Developed Societies: United Kingdom", in: L. Salamon and H. Anheier (eds), *Defining the Nonprofit Sector. A Cross National Analysis*, Manchester and New York: Manchester University Press, p.p. 249- 279
- Kiviniemi, M. (2008), "Conclusions: The State of Knowledge and Future Challenges", in: S. Osborne (ed.) *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon: Routledge, p.p. 357-399
- Knapp, M., et al (1990), "Public Money, Voluntary Action: Whose Welfare?", in: H. Anheier and W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 183- 218
- Knoke, D., Prentsky, D. (1984), "What Relevance do Organizations Theories have for Voluntary Organizations?", *Social Science Quarterly*, 65 (1), p.p. 3- 20
- Konstantelos, D. (1991), *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, 2nd Revised Edition, New Rochelle: Aristides D. Carantzas Publisher
- Kooiman, J. (2003), *Governing as Governance*, London: Sage
- Koppell, G.S. (2003), *The Politics of Quasi Government: Hybrid Organizations and the Control of Public Policy*, New York: Cambridge University Press,
- Kornhauser, W. (1959), *The Politics of Mass Society*, Glencoe: The Free Press
- Kosar, K. (2011), *The Quasi Government: Hybrid Organizations with Both Government and Private Sector Legal Characteristics*, June 22, Congressional Research Service, 7-5700, www.crs.gov
- Kramer, R. (1987), "Voluntary Agencies and the Personal Social Services", in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 240- 257
- Kramer, R. (1990), "Nonprofit Social Service Agencies and the Welfare State: Some Research Considerations", in: H. Anheier and W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 255- 267
- Kramer, R. (1992), "The Roles of Voluntary Social Service Organizations in Four European States: Policies and Trends in England, the Netherlands, Italy and Norway", in: S. Kuhnle and P. Selle (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, p.p. 34- 52
- Kramer, R. (2000), "A Third Sector in the Third Millennium?", *Voluntas*, vol. 11, no. 1, p.p. 1-22
- Krashinsky, M. (1986), "Transaction Costs and a Theory of Nonprofit Organization", in: S. Rose- Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, New York and Oxford: Oxford University Press, p.p. 114- 132
- Krishnamurti, J. (2011), *Το Δίχτυ της Σκέψης*, Αθήνα: Καστανιώτης
- Kuhnle, S., Selle, P. (1992a), "Government and Voluntary Organizations: A Relational Perspective", in: S. Kuhnle and P. Selle (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, p.p. 1- 33

- Kuhnle, S., Selle, P. (1992b), "Governmental Understanding of Voluntary Organizations: Policy Implications of Conceptual Change in Post- War Norway", in: S. Kuhnle and P. Selle (eds), *Government and Voluntary Organizations*, Avebury, p.p. 157- 184
- Kuhnle, S., Selle, P. (1992c), "The Historical Precedent for Government- Nonprofit Cooperation in Norway", in: Gidron B., Kramer R., Salamon L. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, San Francisco: Jossey Bass Publishers, p.p. 75- 99
- Kulik, L. (2007), "Explaining Responses to Volunteering: An Ecological Model", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 36, no 2, p.p. 239-255
- Καπογιάννης, Δ., Νικολόπουλος, Τ. (2005), «Μπορεί η Κοινωνική Οικονομία να είναι μία Εναλλακτική (Πολιτική) Λύση»; *Πρακτικά 4^ο Επιστημονικού Συνεδρίου της Σ.Σ.Ο.Ε.*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ. 81-98
- ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π. (1997), *Ελληνικές Εθελοντικές Οργανώσεις: Μία Πρώτη Προσέγγιση μέσα απ' το Πρόγραμμα Volmed- Hellas*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
- Κονιόρδος, Σ. (2010), «Κοινωνικό Κεφάλαιο και Εμπιστοσύνη (και Κοινωνία των Πολιτών) – Ταύτιση ή Απόκλιση;», στο Μ. Κονιόρδος (επίμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο. Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ. 99-131
- Κορασίδου, Μ. (2004), *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ελληνική Πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Τυπωθιτώ
- Κουτσούκης, Κ. (1998), *Η Παθολογία της Πολιτικής: Όψεις της Διαφθοράς στο Νεοελληνικό Κράτος*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης
- La Porta, R., et al (1997), "Trust in Large Organizations.", *American Economic Review*, 87(2), p.p. 333-338.
- Lambert, V., Lapsley, I. (2011), "Leadership and Governance", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p., 139-150
- Laville, J. L. (2003), "A New European Socioeconomic Perspective", *Review of Social Economy*, 61:3, p.p. 389 -405
- Laville, J. L., et al (2008), «Τρίτο Σύστημα: Ένας Ευρωπαϊκός Ορισμός», στο: Γ. Τσομπάνογλου (επιμ.) *Η Ανάδυση της Κοινωνικής Οικονομίας. Ο Δρόμος της Βιώσιμης Απασχόλησης σε μία Ευρώπη Ενεργών Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ.127-168
- Lazarcic, N., Lorenz, E. (1998), *Trust and Economic Learning*, Northampton: Edward Elgar Publishing
- Le Bon, G. (2010- 1895), *Η Ψυχολογία των Μαζών*, Αθήνα: Ζήτρος
- Le Grand, J. (1999), "Competition, Collaboration or Control? Tales from the British National Health Service", *Health Affairs*, vol 18, p.p. 27-37
- Leete, L. (2000), "Wage Equity and Employee Motivation in Nonprofit and For-Profit Organizations", *Journal of Economic Behavior and Organization*, vol. 43, p.p. 423- 446
- Leete, L. (2006), "Work in the Non-profit Sector", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 159-179
- Leiter, J. (2008), "Nonprofit Isomorphism: An Australia–United States Comparison" *Voluntas*, 19, p.p. 67–91

- Levitt, T. (1973), *The Third Sector, New Tactics for a Responsive Society*, New York: Amacom
- Levy, D. (1987), "A Comparison of Private and Public Educational Organizations", στο: W. Powell (ed), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 258- 276
- Lewis, D. (1999), "Bridging the Gap? The Parallel Universes of the Non-profit and Non governmental Organization Research Traditions and the Changing Context of Voluntary Action", *C.V.O. International Working Paper* Number 1
- Lewis, D. (2001), "Civil Society in non-Western Contexts: Reflections on the "Usefulness of a Concept", *Civil Society Working Paper 13*, L.S.E.
- Lewis, J. (1998), "Voluntary and Informal Welfare", in: R. Page and R. Silburn (eds), *British Social Welfare in the Twentieth Century*, London: Macmillan
- Lichtenstein, D.R., et al (2004), "The Effect of Corporate Social Responsibility on Customer Donations to Corporate Supported Nonprofits", *Journal of Marketing*, 68, 4, p.p. 16-32
- Lindenmeier, J. (2008), "Promoting Volunteerism: Effects of Self- Efficacy, Advertisement- Induced Emotional Arousal Perceived Costs of Volunteering and Message Framing", *Voluntas*, vol 15, p.p. 43-65
- Lipschultz, R. D. (2005), "Global Civil Society and Global Governmentality: Resistance, Reform or Resignation?", in: G. Baker and D. Chandler (eds) *Global Civil Society: Contested Futures*, London: Routledge, p.p. 171-185
- Liwo-Troth, M. (2005), "Are they Here for The Long Haul? The Effects of Functional Motives and Personality Factors on the Psychological Contracts of Volunteer", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 23, p.p. 510-529
- Lohmann, R. (1989), "And Lettuce is Nonanimal: Toward a Positive Economics of Voluntary Action", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 197- 204
- Lohmann, R. (1992), "A New Approach: The Theory of Commons", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 167- 177
- Lorentzen, H. (2011), "Sector Labels", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 21-36
- Lowenberg, F. (1994) "On the Development of Philanthropic Institutions in Ancient Judaism: Provision for Poor Travelers", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 23, no 3, p.p. 193- 207
- Luhmann, N. (1995), *Social Systems*, Stanford: Stanford University Press
- Luhmann, N. (2012), *Introduction to Systems Theory*, New York: Wiley
- MacDuff, N. (2004), *Episodic Volunteering: Organizing and Managing Short –Term Volunteer Programs*, Walla Walla, WA, MBA Publishing
- Maina, W. (1998) "Kenya: The State, Donors and the Politics of Democratization", in: A. van Rooy (ed.), *Civil Society and the Aid Industry*, London: Earthscan
- Malinowski, B. (1922), *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Maloney, W.A., et al (2008), "Civic Orientations: Does Associational Type Matters?", *Political Studies*, 56(2), p.p. 261-287

- Manfredi, F., Maffei, M. (2008), "Co-governance and Co-production: From the Social Enterprise towards the Public – Private Co-enterprise", in: S. Osborne (ed.) *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon: Routledge, p.p. 183-208
- March, J., Simon, H. (2003), *Οργανώσεις*, Αθήνα: Κριτική
- Marshall, T.H., Bottomore T. (1995), *Η Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, Αθήνα: Gutenberg
- Martens, K. (2002), "Mission Impossible? Defining Nongovernmental Organizations", *Voluntas*, vol. 13, no. 3, p.p. 271-285
- Marwell, G., Ames, R. (1979), "Experiments on the Provision of Public Goods: Resources, Interest, Group Size, and the Free- Rider Problem", *American Journal of Sociology*, vol. 84, no 6, p.p. 1335- 1360
- Marwell, G., Ames, R. (1980), "Experiments on the Provision of Public Goods II. Provision Points, Stakes, Experience and the Free- Rider Problem", *American Journal of Sociology*, vol. 85, no 4, p.p. 926- 937
- Marwell, N., McInerney, P. (2005), "The Nonprofit/For-Profit Continuum: Theorizing the Dynamics of Mixed-Form Markets", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 34, p.p. 7-28
- Marx, C. Κεφάλαιο, βιβλίο III.**
- Marx, J. D (1999), "Corporate Philanthropy: What is the Strategy?", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 2, p.p. 185- 198
- Mashall, T.H., Bottomore. T. (1995), *Η Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, Αθήνα: Gutenberg
- Maslow, A. H. (1943), "A Theory of Human Motivation", *Psychological Review*, 50(4), p.p. 370-396.
- Mauss, M. (1979-1914), *Το Δώρο. Μορφές και Λειτουργίες της Ανταλλαγής*, Αθήνα: Καστανιώτης
- McDonald, C., Warburton, J. (2003), "Stability and Change in nonprofits: The Volunteer Contribution", *Voluntas*, vol. 14, p.p. 381-399
- McGregor, A., et al, (2003), *Revaluating Social Economy, Final Report*, Training and Employment Research Unit, University of Glasgow
- McMurtry, J. (2004), "Social Economy as Political Practice", *International Journal of Social Economy*, vol. 31, no 9, p.p. 868-878
- McPherson, J. M (1988), "A Theory of Voluntary Organization", in: C. Milofsky (ed.), *Community Organizations: Studies in Resource Mobilization and Exchange*, New York and Oxford: Oxford University Press
- Mendell, M., et al (2003), "New Forms of Financing Social Economy Enterprises and Organizations in Quebec", in: *The Nonprofit Sector in a Changing Economy*, OECD
- Meyer, J., Rowan, B. (1978), "Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony", *American Journal of Sociology*, vol 83, no 2, 340 –363
- Michnik, A. (1985), *Letters from the Prison and other Essays*, London and Berkeley, CA: California University Press.
- Midgley, J. (1997), *Social Welfare in Global Context*, London: Sage
- Milbourne, L., Murray, U. (2011), "Negotiating Interactions in State-Voluntary Sector Relationships: Competitive and Collaborative Agency in an Experiential Workshop", *Voluntas*, vol. 22, no. 1, p.p. 70-92
- Mills, W. (1985), *Η Κοινωνιολογική Φαντασία*, Αθήνα: Παπαζήσης

- Milofsky, C. (1987), "Neighborhood -based Organizations: A Market Analogy", in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 277- 295
- Milofsky, C. (1996), "The End of Nonprofit Management Education?", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 25, no 3, p.p. 277- 282
- Minkoff, D.C., Powel, W. (2006), "Non-profit Mission: Constancy, Responsiveness or Deflection?", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 591-610
- Mizrahi Tchernonog, V. (1992), "Building Welfare Systems through Local Associations in France", in: B., Gidron, R., Kramer and L. Salamon (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, San Francisco: Jossey Bass Publishers, p.p. 215- 237
- Mohr, J., Guerra- Pearson, F. (1996), "The Effect of State Intervention in the Nonprofit Sector: The Case of the New Deal", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol, 25, no 4, p.p. 525- 539
- Moll, J. et al (2006), "Human Frontomesolimbic Networks Guide Decisions about Charitable Donation" *Proceedings of the National Academy of Sciences* 103: 15623-8.
- Monroe, K. R. (2001), "Morality and a Sense of Self. The Importance of Identity and Categorization for Moral Action, *American Journal of Political Science*, vol 45, no 3, p.p. 491-507
- Monzon, J. L., Chaves, R. (2008), "The European Social Economy: Concepts and Dimensions of the Nonprofit Sector", *Annals of Public and Cooperative Economics*, 79: 3/4 2008, p.p. 549- 577
- Mook, L. (2011), "Social Accounting", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 171-186
- Morris, S. (2000), "Defining the Nonprofit Sector: Some Lessons from History", *Voluntas*, vol. 11, no 1, p.p. 25- 42
- Mount, J. (1996), "Why Donors Give", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 331- 337
- Murphy, J. (2011), "The Dark Side", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 253-268
- Murray, H. A. (1938), *Explorations in Personality*, New York: Oxford University Press
- Muukkonen, M. (2000), "Civil Society", *Presentation to the Civil Society Working Group in Annual meeting of Finnish sociologists*, Turku, 24.-25.3.2000
- Μακρυδημήτρης, Α. (2006), *Κράτος των Πολιτών. Προβλήματα Μεταρρύθμισης και Εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Μεταμεσονύχτιες Εκδόσεις
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2009), *Ομάδες Πίεσης στη Δημοκρατία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη
- Μουζέλης, Ν. (2004), «Τι είναι η Κοινωνία των Πολιτών;», *Εθελοντική Έκφραση*, τόμος 1, τεύχος 2, σ.σ. 5-7
- Μουζέλης, Ν. (2006), «Το Νόημα της Κοινωνίας των Πολιτών», στο Α. Μακρυδημήτρης: *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών. Προβλήματα Μεταρρύθμισης και Εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Μεταμεσονύχτιες Εκδόσεις
- Μουζέλης, Ν. (2010), *Γέφυρες μεταξύ Νεωτερικής και Μετανεωτερικής Κοινωνικής Θεωρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο

- Nagai, A., Lerner, R. (1991), *The Culture of Philanthropy: Foundations and Public Policy*, Capital Research Center, Washington, D.C..
- Negreponce, N. (1995), *Ψηφιακός Κόσμος*, Αθήνα: Καστανιώτης
- Nelson, P. (1997), "Conflict, Legitimacy, and Effectiveness: Who Speaks for Whom in Transnational Ngo Networks Lobbying the World Bank?", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 26, no 4, p.p. 421- 441
- Neocleous, M. (1996), *Administrating Civil Society. Towards a Theory of State Power*, London: Macmillan
- Nickel, P. M., Eikenberry, A. M. (2011), "Philanthropy in an Era of Global Governance", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 269-280
- Ninacs, W. (2002), *A Review of the Theory and Practice of Social Economy*, SRDC Working Papers Series, 02-02
- Nooteboom, B. (2007), "Social Capital, Institutions and Trust", *Review of Social Economy*, 65, 1, p.p. 29- 53
- Novac, M. (1996), "Seven Tangled Questions", in: M. Novac (ed.), *To Empower People: From State to Civil Society*, Washington: American Enterprise Institute
- Nyssens, M. (2008), "The Third Sector and the Social Inclusion Agenda: The Role of Social Enterprises in the field of Work Integration", in: S. Osborne (ed.) *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon: Routledge, p.p.87-101
- Νικολόπουλος, Τ., Καπογιάννης, Δ. (2012), *Εισαγωγή στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία*, Αθήνα: Εκδόσεις Συναδέλφων
- O' Connell, B. (2000), "Civil Society: Definitions and Descriptions", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 29, 3, p.p. 471-478
- O' Neil, M. (1994), "Philanthropic Dimensions of Mutual Benefit Organizations", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 23, no 1, p.p. 1- 20
- Offer, J. (2003), "Idealism vs Non-Idealism: New Light on Social Policy and Voluntary Action in Britain since 1880, *Voluntas*, vol. 14, no 2, p.p. 227-240
- Olson, M. (1991), *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης. Δημόσια Αγαθά και η Θεωρία των Ομάδων*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Ortmann, A. (1996), "Modern Economic Theory and the Study of Nonprofit Organizations: Why the Twain Shall Meet", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 25, no 4, p.p. 470- 484
- Osborne, S. (1996): "What is Voluntary About the Voluntary and Nonprofit Sector?", στο: S. Osborne (ed), *Managing in the Voluntary Sector*, Cambridge: International Thomson Business Press, p.p. 5- 17
- Oster, S. (1986), "Comments", in: S. Rose- Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, New York and Oxford: Oxford University Press, p.p. 152- 154
- Ostrower, F., Stone, M. (2006), "Governance: Research Trends, Gaps and Future Prospects", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 612-628
- Ott, S. (1993), "Perspectives on Organizational Governance: Some Effects on Government - Nonprofit Relations", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 288- 296

- Ott, S. (ed.) (2001), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press,
- Paine, A.E., et al, (2010), "Volunteers in Hybrid Organizations. A Marginalized Majority?" in: D. Billis (ed.), *Hybrid Organizations and the Third Sector. Challenges for Practice. Theory and Policy*, Palgrave- AmcMillan, p.p. 93- 113
- Parnell, E. (2000), *Η Επανεφεύρεση των Συνεταιρισμών. Επιχειρήσεις για τον 21^ο Αιώνα*, Αθήνα: Στοχαστής
- Payton, R.L., Moody, M. (2008), *Understanding Philanthropy: Its Meaning and Mission*, Bloomington, Indiana University Press
- Perri, G. (1995), "The Voluntary and Nonprofit Sectors in Continental Europe", in: J. D Smith, et al (eds), *An Introduction to the Voluntary Sector*, London: Routledge, p.p. 128- 156
- Peters, B. G., Pierre, J. (1998), "Governance without Government? Rethinking Public Administration", *Journal of Public Administration Research and Theory*, vol. 8, no. 2, p.p. 223-243
- Petras, J. (2005), «Ιμπεριαλισμός και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις στη Λατινική Αμερική», στο: Γ. Παπαμιχαήλ (επ.), *Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και Κυρίαρχη Πολιτική*, Monthly Review Imprint, σ.σ. 17-31
- Piliavin, J., Chang, H. W. (1990), "Altruism: A Review of Recent Theory and Research", *Annual Review of Sociology*, vol, 16, p.p. 27- 65
- Polanyi, K. (2007-1944), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Αθήνα: Νησίδες
- Poperliaz, P., McPherson, J. M. (1995), "On the Edge or Between: Niche Position, Niche Overlap, and the Duration of Voluntary Association Membership", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 258- 266
- Porta, P. L., Scazzieri, R. (1997), "Towards an Economic Theory of International Civil Society: Trust, Trade and Open Government", *Structural Change and Economic Dynamics*, vol. 8, p.p. 5-28
- Portes, A. (1998), "Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology", *Annual Review of Sociology*, vol. 24, p.p. 1-24
- Portes, A., Landolt, P. (1997). "The Downside of Social Capital", *The American Prospect*, May-June (26), p.p. 18-21
- Powell, W., Friedkin, R. (1987), "Organizational Change in Nonprofit Organizations", in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 180- 193
- Putnam, R. (1993), "The Prosperous Community. Social Capital and Public Life", *American Prospect* (13), 35-42
- Putnam, R. (1994), *Making Democracy Work*, New Jersey: Princeton University Press
- Putnam, R. (1995), "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", *Journal of Democracy*, 6(1), p.p. 65-78.
- Putnam, R. (1996), "The Strange Disappearance of Civic America", *The American Prospect*, Winter: 34-48
- Putnam, R. (2000), *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster
- Παπαμιχαήλ, Γ. (2005), «Πρόλογος», στο: Γ. Παπαμιχαήλ (επ.), *Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και Κυρίαρχη Πολιτική*, Monthly Review Imprint σ.σ. 7-16
- Παρασκευόπουλος, Χ. (2010), «Τα Θεμελιώδη Επανέρχονται στη Θεωρία του Κοινωνικού Κεφαλαίου: Διαφθορά, Ανισότητα και Κοινωνικό Κεφάλαιο στην Ε.Ε.», στο Μ. Κονιόρδος (επίμ.), *Κοινωνικό Κεφάλαιο*.

- Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ. 163-208
- Πατρώνης, Β., Μαυρέας, Κ. (2005), «Νέες Μορφές Κοινωνικής Οικονομίας: Ευρωπαϊκές Εξελίξεις και Ελληνικές Αδράνειες», *Πρακτικά 4^ο Επιστημονικού Συνεδρίου της Σ.Σ.Ο.Ε.*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ. 253-282
- Πολυζωίδης, Π. (2006), *Εθελοντισμός στην Κοινωνική Προστασία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Πρωτοβουλία για τη Δημιουργία της Βουλής της Κοινωνίας των Πολιτών, (2010), «Συχνές Ερωτήσεις», www.koinoniamko.gr
- Quarter, J., et al (2001), “Comparing Member-based Organizations within a Social Economy Framework, *Voluntas*, vol 30, no 2, p.p. 351-375
- Raymond, S. (1999), *Corporate Voluntarism: Private Support for Social Policy*, Mott Foundation
- Restakis, J. (2006), *Defining the Social Economy, The B.C. Context*, British Columbia Co-operative Association
- Reuter, M. (2012), “The Cultural Contagion of Conflict”, *Phil Trans R Soc B*, 367 (1589), p.p. 692-703
- Rifkin, J. (1996), *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη
- Rifkin, J. (2005), *Το Ευρωπαϊκό Όνειρο*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη
- Robbins, K. (2006), “The Nonprofit Sector in Historical Perspective. Traditions of Philanthropy in the West”, in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 13-31
- Romanelli, E. (1991), “The Evolution of Organisational Forms”, *Annual Review of Sociology*, vol. 17, p.p. 79–103.
- Rosanvallon, P. (2000), *Το Νέο Κοινωνικό Ζήτημα. Επανεξετάζοντας το Κράτος Πρόνοιας*, Αθήνα: Μεταίχμιο
- Rose- Ackerman, S. (ed.) (1986), *The Economics of Nonprofit Institutions*, New York and Oxford: Oxford University Press
- Rotolo, T. (1999), “Trends in Voluntary Association Participation”, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no 2, p.p. 199- 212
- Roustang, G. (2008), “Οικονομία και Κοινωνία: Μία Θυελλώδης Σχέση», στο: Γ. Τσομπάνογλου (επιμ.), *Η Ανάδυση της Κοινωνικής Οικονομίας. Ο Δρόμος της Βιώσιμης Απασχόλησης σε μία Ευρώπη Ενεργών Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ. 169-184
- Rudd, M. (2000), “Live Long and Prosper: Collective Action, Social Capital and Social Vision”, *Ecological Economics*, 34 (234), p.p. 131-144
- Salamanca Declaration of Social Economy Organizations, (2002), *Conclusions of the Conference*, Spain, 28 May 2002
- Salamon, L., Anheier H., et al (1999), *The Emerging Sector Revisited*, The John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project- Phase III, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Salamon, L. (1987), “Partners in Public Service: The Scope and Theory of Government- Nonprofit Relations”, in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 99- 117
- Salamon, L. (1990), “The Nonprofit Sector and Government: The American Experience in Theory and Practice”, in: H. Anheier and W. Seibel (eds),

- The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 219- 240
- Salamon, L. (1992), "Social Services", in: C. Clotfelter (ed.), *Who Benefits From the Nonprofit Sector?*, Chicago and London: The University of Chicago Press, p.p. 134- 173
- Salamon, L. (1999), "What is the Nonprofit Sector and Why do we Have it?", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 162- 166
- Salamon, L., Anheier, H. (1992a), "In Search of the Non-Profit Sector I: The Question of Definitions", *Voluntas*, vol. 3, no 2, p.p. 125-152
- Salamon, L., Anheier, H. (1992b), "In Search of the Non-Profit Sector II: The Problem of Classification", *Voluntas*, vol. 3, no 3, p.p. 267- 309
- Salamon, L., Anheier, H. (1997), *Defining the Nonprofit Sector. A Cross National Analysis*, Manchester and New York: Manchester University Press
- Salamon, L., et al (2000), "Social Origins of Civil Society. An Overview", *Working Papers of the John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no 38, Baltimore: The John Hopkins Center for Civil Society Studies
- Salamon, L., Sokolowski, S. W. (2001), "Volunteering in Cross-National Perspective: Evidence from 24 Countries", *Working Papers of the John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no 40, Baltimore: The John Hopkins Center for Civil Society Studies
- Salamon, L., Toepler, S. (2000), "The Influence of Legal Environment on the Development of the Nonprofit Sector", *Working Papers of the John Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no 17, Baltimore: The John Hopkins Center for Civil Society Studies
- Sargeant, A., Lee, S. (2003), "Towards a Model of Donor Trust: Implications for HE Fundraising Practice in the UK", *International Journal of Educational Advancement*, 3 (3), p.p. 213-225.
- Schiff, J., Weisbrod, B. (1993), "Competition Between For- Profit and Nonprofit Organizations in Commercial Markets", in: A. Ben Ner and B. Gui (eds), *The Nonprofit Sector in the Mixed Economy*, Michigan: Michigan University Press, p.p. 127- 148
- Schimdt, M. (2004), *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, Αθήνα: Σαβάλας
- Schindler- Rainman, E. (1988), "Motivating People to Volunteer their Services", in: T. D. Connors (ed.), *The Nonprofit Organization Handbook*, New York: McGraw- Hill, p.p. 17- 17.13
- Schino, G., Aureli, F. (2010), "Primate Reciprocity and its Cognitive Requirements", *Evolutionary Anthropology*, vol. 19, p.p. 130 - 135
- Scocpol, T. (2003), *Diminished Democracy. From Membership to Management in American Civic Life*, Norman: University of Oklahoma Press
- Scotchmer, K., Van Benschoten, E. (1999), "Nonprofit Pursuit of Commercial Ventures: Implications for Nonprofit Public Purpose, 'Crossing the Borders'", *Working Papers, Spring Research Forum*, Independent Sector, p.p. 397- 418
- Scott, J. T. (1998), "Voluntary Sector", in: S. Ott (ed.) *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 40-45
- Segall, M., et al (1996), *Διαπολιτισμική Ψυχολογία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Seibel, W. (1990), "Organizational Behavior and Organizational Function: Toward a Micro- Macro Theory of the Third Sector", in: H. Anheier, and W. Seibel

- (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 107- 122
- Seibel, W., Anheier H. (1990), "Sociological and Political Science Approaches to the Third Sector", in: H. Anheier and W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 7- 20
- Seligman, A. (1992), *The Idea of Civil Society*, New York: Free Press
- Seligman, A. (1993), "The Fragile Ethical Vision of Civil Society", in: B. Turner (ed.), *Citizenship and Social Theory*, London: Sage, p.p. 139-161
- Sheard, J. (1995), "From Lady Bountiful to Active Citizen: Volunteering and the Voluntary Sector", in: J. D. Smith, et al (eds), *An Introduction to the Voluntary Sector*, London: Routledge, p.p. 114- 127
- Shekinelgin, H. (2002), "Civil Society as a Metaphor for Western Liberalism", *Civil Society Working Paper, no 21*, L.S.E.
- Sheth, J. (1993), "User Oriented Marketing for Nonprofit Organizations", in: D. Hammack and D. Young (eds), *Nonprofit Organizations in a Market Economy*, San Francisco: Jossey- Bass Publishers, p.p. 378- 397
- Shils, E. (1997), *The Virtue of Civility. Selected Essays on Liberalism, Tradition and Civil Society*, Indianapolis: Liberty Fund inc.
- Shils, E., Finch, H. (1997), *The Methodology of the Social Sciences*, New York: Free Press
- Shoham, et al, (2006), "Market Orientations in the Nonprofit and Voluntary Sector: A Meta-Analysis of their Relationships with Organizational Performance", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 35, p.p. 453 -476
- Simon, J. (1990), "Modern Welfare State Policy toward the Nonprofit Sector: Some Efficiency- Equity Dilemmas", in: H. Anheier, W. Seibel (eds), *The Third Sector: Comparative Studies of Nonprofit Organizations*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, p.p. 31- 43
- Simon, J., et al (2006), "The Federal Tax System of Charitable Organizations", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 267-306
- Singh, V., Lumsden, C. (1990), "Theory and Research in Organizational Ecology", *Annual Review of Sociology*, vol, 16, p.p. 161- 195
- Sjostrand, S. E. (2000), "The Organization of Nonprofit Activities", *Voluntas*, vol 11, no 3, p.p. 199- 216
- Sklias, P. (1997), *Non Governmental Organizations and the International Political Economy with Special Reference to the European Union's Development Policy*, Athens: Nubis
- Skloot, E., (1987), "Enterprise and Commerce in Nonprofit Organizations", in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 380-395
- Smith, D. H. (1994), "Determinants of Voluntary Association Participation and Volunteering: A Literature Review", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 23, no 3, p.p. 243- 263
- Smith, D. H., et al (1988), "The Nonprofit Sector", in: T. D. Connors (ed.), *The Nonprofit Organization Handbook*, New York: McGraw- Hill, p.p. 1.3 – 1.15

- Smith, J. D. (1995), "The Voluntary Tradition: Philanthropy and Self- Help in Britain 1500- 1945", in: J. D. Smith et al (eds), *An Introduction to the Voluntary Sector*, London: Routledge, p.p. 9- 39
- Smith, J. D. (2004), "Civic Service in West Europe", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 33, no 4, p.p. 64s-78s
- Smith, S. R., Gronbjerg, K. (2006), "Scope and Theory of Government – Non-profit Relations", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 221- 242
- Smith, S.R., Lipsky, M. (1993), *Nonprofits for Hire: The Welfare State in the Age of Contracting*, Massachusetts: Harvard University Press
- Sokolowski, W. (1999), "Service Professionals and the Formation of Nonprofit Organizations: The Case of Poland in the early 1990s", *Center for Civil Society Studies*, Working Paper Series No. 16
- Stears, M. (1999), "Needs, Welfare and the Limits of Associationalism", *Economy and Society*, vol. 28, no 4, p.p. 579- 589
- Stebbins R. (1996), "Volunteering: A Serious Leisure Perspective", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 25, no 2, p.p. 211- 224
- Stebbins, R. (2006), "Mentoring as a leisure Activity: On the Informal World of Small-scale Altruism", *World Leisure Journal*, 48(4), p.p. 3-10.
- Steinberg, R. (1987), "Nonprofit Organizations and the Market", in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 118-138
- Steinberg, R. (2006), "Economic Theories of Non-profit Organizations", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 117-139
- Steinberg, R., Powell, W. (2006), "Introduction", in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 1-12
- Stoker, G. (1998) "Governance as Theory: Five Propositions", *International Social Science Journal*, vol. 50, no 1, p.p. 17-28.
- Stokes, G. (2002), "Democracy and Citizenship", in: A. Carter and G. Stokes (eds): *Democratic Theory Today*, Cambridge: Polity, p.p. 23-51
- Suzuki, T. M. (2005), «Τα Υπέρ και τα Κατά των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων: Πολιτικές του Εμπειρικού Κόσμου», στο: Γ. Παπαμιχαήλ (επ.), *Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και Κυρίαρχη Πολιτική*, Monthly Review Imprint, σ.σ. 53 - 73
- Strayer, J. (2012), *Γιατί Γεννήθηκε το Κράτος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Sumariwalla, R. (1985), "Defining Needs Identification for the Voluntary Sector", in: G. Tobin (ed.), *Social Planning and Human Service Delivery in the Voluntary Sector*, Westport and London: Greenwood Press, p.p. 159- 188
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1999), «Αναζητώντας το Νέο Κοινωνικό Κράτος», στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, Αθήνα: Κριτική, 23- 67
- Σκλιάς, Π., Χουλιάρας, Α. (2002), «Εισαγωγή: Η Γεωγραφία των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων», στο Π. Σκλιάς και Α. Χουλιάρας (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ.13-28
- Σταθόπουλος, Π. (2003), *Κοινωνική Πρόνοια. Μία Γενική Θεώρηση*, Αθήνα: Ελλην

- Σταθόπουλος, Π. (2012), *Οργάνωση και Διοίκηση Κοινωνικών Υπηρεσιών*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Στασινοπούλου, Ο. (1996), *Ζητήματα Σύγχρονης Κοινωνικής Πολιτικής. Από το Κράτος Πρόνοιας στο Σύγχρονο Προνοιακό Πλουραλισμό*, Αθήνα: Gutenberg
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2004), «Τρέχουσες Αντιλήψεις και Ερωτήματα για την Κοινωνία των Πολιτών», στο Δ. Σωτηρόπουλος: *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, σ.σ. 17-34
- Taylor, M. (1992), “The Changing Role of the Nonprofit Sector in Britain: Moving Toward the Market”, in: B. Gidron, R. Kramer and L. Salamon. (eds), *Government and Third Sector. Emerging Relationships in Welfare States*, San Francisco: Jossey Bass Publishers, p.p. 147- 175
- Taylor, M., Warburton, D. (2003), “Legitimacy and the Role of U.K. Third Sector Organizations in the Policy Process”, *Voluntas*, vol 14, no 3, p.p. 321-338
- Taylor, R. (2011), “Moving Beyond Empirical Theory”, in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 1-10
- Tilly, C. (1978), *From Mobilization to Revolution*, M.A: Addison- Wesley
- Tonkiss, F., Passey, A. (1999), “Trust, Confidence and Voluntary Organisations: Between Values and Institutions”, *Sociology*, vol. 33, no. 2, p.p. 257–274
- Tschirhart, M. (2006), “Non-profit Membership Associations”, in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 523-541
- Tuckman, H. (1998), “Competition, Commercialization, and the Evolution of Nonprofit Organizational Structures”, in: N. Weisbrod (ed.), *To Profit or not to Profit? The Commercial Transformation of the Nonprofit Sector*, Cambridge: Cambridge University Press, p.p. 25- 46
- Τσαούσης, Δ. (1996), *Η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Αθήνα: Gutenberg
- Τσομπάνογλου, Γ. (2008), «Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνική Οικονομία: Κοινωνικές Επιχειρήσεις σαν νέες μορφές Οργάνωσης σε συνθήκες Παγκοσμιοποίησης», στο: Γ. Τσομπάνογλου (επιμ.) *Η Ανάδυση της Κοινωνικής Οικονομίας. Ο Δρόμος της Βιώσιμης Απασχόλησης σε μία Ευρώπη Ενεργών Πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ.275- 299
- United Nations (1992), *The revised System of National Accounts* (draft version), New York: United Nations Secretariat
- United Nations (1999), *International Year of Volunteer 2001*, Background Note, U.N. Volunteers, Bonn, Germany
- Useem, M. (1987), “Corporate Philanthropy”, in: W. Powell (ed.), *The Nonprofit Sector Handbook*, Yale: Yale University Press, p.p. 340- 359
- Vakil, A. (1997), “Confronting the Classification Problem: Toward a Taxonomy of NGOs”, *World Development*, vol. 25, no 12, p.p. 2057- 2070
- Valentinov, V. (2008), “The Transaction Cost Theory of the Nonprofit Firm: Beyond Opportunism”, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 37, p.p. 527-539
- Van Til, J. (1988), *Mapping the Third Sector. Voluntarism in a Changing Social Economy*, The Foundation Center
- Van Til, J. (2000), *Growing Civil Society. From Nonprofit Sector to Third Space*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Van Vugt, M. and Iredale, W. (2012), “Men behaving Nicely: Public Goods as Peacock Tails”, *British Journal of Psychology*, doi:10.1111/j.2044-8295

- Verba, et al (1995), *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics* Cambridge, Mass.: Cambridge University Press
- Vesterlund, L. (2006), "Why do People Give?" in: W. Powel and R. Steinberg (eds), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook. Second Edition*, New Haven and London: Yale University Press, p.p. 568-589
- Vidal, I. (2008), "The Role of Social Enterprise in Europe: A Core Element or a Distraction in the Provision of Public Services?", in: S. Osborne (ed.) *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*, Abingdon: Routledge, p.p. 309-326
- Vidal, I. (2011), "Social Economy", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 61-72
- Vieney, C. (2008), *Η Κοινωνική Οικονομία*, Αθήνα: Πολύτροπον
- Wagner, A. (2000), "Reframing the Social Origins Theory. The Structural Transformation of the Public Sphere", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol, 29, no 4, p.p. 541- 553
- Wallace, T. (2005), «Διλήμματα των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων: Δούριοι Ίπποι του Παγκόσμιου Φιλελευθερισμού», στο: Γ. Παπαμιχαήλ (επ.), *Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και Κυρίαρχη Πολιτική*, Monthly Review Imprint, σ.σ. 31 - 52
- Wang, L, Graddy, E. (2008), "Social Capital Volunteering, and Charitable Giving", *Voluntas*, vol 19, p.p. 23-42
- Waters, W. (1993), "A Solidaristic Social Economy: A Bruyn Perspective", *Review of Social Economy*, 52:1, p.p. 108 — 121
- Weber, M. (1993), *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Gutenberg
- Weinrich, P. (1996), "The Third Sector", *Volunteer*, <http://www.volunteer.ca/3rdsectr.htm>
- Weisbrod, B. (1986), "Toward a Theory of the Voluntary Nonprofit Sector in a Three Sector Economy", in: S. Rose- Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, New York and Oxford: Oxford University Press, p.p. 21- 44
- Weisbrod, B. (1988): *The Nonprofit Economy*, London and Cambridge: Harvard University Press
- Weisbrod, B. (ed.) (1998), *To Profit or not to Profit? The Commercial Transformation of the Nonprofit Sector*, Cambridge: Cambridge University Press
- Weisbrod, B., Schlesinger, M. (1986), "Public, Private, Nonprofit Ownership and the Response to Asymmetric Information: The Case of Nursing Homes", in: S. Rose- Ackerman (ed.), *The Economics of Nonprofit Institutions*, New York and Oxford: Oxford University Press, p.p. 133- 151
- Westland, H. (2003), "Forms or Contents? On the Concept of Social Economy", *International Journal of Social Economics*", vol. 30, no 11, p.p. 1192-1206
- Willke, H. (1996), *Εισαγωγή στη Συστημική Θεωρία*, Αθήνα: Κριτική
- Wilson, D.S. (1990), "Weak Altruism, Strong Group Selection, *Oikos*, 59, p.p. 135–140
- Wolfe, A. (1998), "What is Altruism?", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 320- 330

- Wolfe, A. (2000), "Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation", in: D. E. Eberly (ed.) *The Essential Civil Society Reader*, Oxford: Rowman and Littlefield Publications, p.p. 51-62
- Wollebaek, D., Selle, P. (2011), "Social Capital", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 219-234
- Wollebaek, D., Stromsnes, K. (2007), "Voluntary Associations, Trust and Civic Engagement. A Multilevel Approach", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 37, no 2, p.p. 249-263
- World Bank Group (1998), Social Development Update: Making Development more inclusive and Effective
- Wright, E. O. (1995), "Preface: The Real Utopias Project", in: J. Cohen and J. Rogers (eds), *Associations and Democracy*, London: Verso, p.p ix-xiv
- Wright, K. (2002), "Generosity vs Altruism: Philanthropy and Charity in the U.K. and U.S.A.", *Voluntas*, vol. 12, no. 4, p.p. 399-416
- Yeung, A.B. (2004), "The Octagon Model of Volunteer Motivation: Results of a Phenomenological Analysis", *Voluntas*, vol 15, no 1, p.p. 21-46
- Yeung, A.B. (2006), "In Search of a Good Society: Introduction to Altruism Theories and Their Links to Civil Society", L.S.E., *Civil Society Working Papers*, no 25
- Young, D. (1998), "Contract Failure Theory", in: S. Ott (ed.), *The Nature of Nonprofit Sector*, Oxford: Westview Press, p.p. 193- 196
- Young, D. (2000), "Alternative Models of Government- Nonprofit Sector Relations: Theoretical and International Perspectives", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol 29, no 1, p.p. 149- 172
- Young, D. (2004), *Effective Economic Decision-making by Nonprofit Organizations*, National Center on Nonprofit Enterprise: Foundation Center
- Young, J., Kattelus, S. (1995), "Accounting for the Invisible Nonprofit Sector: Five Mini Cases", *Journal of Accounting Education*, vol. 13, no 3, p.p. 319-342
- Ziemek, S. (2003), *Economic Theories on Motivation for Volunteering: A Cross Country Analysis*, ZEF Bonn, January 2003
- Zimmer, A. (2011), "Third Sector-Government Relationships", in: R. Taylor, (ed.), *Third Sector Research*, New York: Springer, p.p. 201-218
- Ziomas, D., et al (2001), "Greece: Social Enterprises Corresponding to Welfare Needs", in: C. Borzaga and J. Defourny (eds), *The Emergence of Social Enterprise*, London and New York: Routledge, p.p. 136-148
- Zannis, P. (2012), "Volunteering Infrastructure in Greece", in: *Volunteering Infrastructure in Europe*, European Volunteer Centre, p.p. 164-169
- Ζάννης, Π. (2011a), «Διαχωρίζοντας το «Κοινωνικό» από το «Πολιτικό» και το «Οικονομικό»: Η Σύγχρονη Κοινωνία των Πολιτών ως Ιδέα και Ιδεολογία», στο: Π. Σκλιάς (επιμ.), *Ανάπτυξη, Ηγεσία, Κοινωνία*, Εκδόσεις: Ι. Σιδέρης, σ.σ. 325-336
- Ζάννης, Π. (2011b), «Η Κοινωνικοοικονομική Προσέγγιση της Κοινωνικής Οικονομίας», cited in: athena-socialscience.net, paper no 19
- Ζάννης, Π. (2009), *Οι Δυνατότητες Κοινωνικής Ενσωμάτωσης Ευπαθών Κοινωνικών Ομάδων στην Αγορά Εργασίας σε Τοπικό Επίπεδο*, Μ.Κ.Ο. Ερμής- Δήμοι Αργυρούπολης, Ελληνικού, Αλίμου, Ε.Κ.Τ., cited in: athena-socialscience.net, paper no 2

- Ζάννης, Π. (2006a), «Μη Κυβερνητικές- Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις: Οργανωσιακή Συμπεριφορά, Κοινωνικός Σχεδιασμός και Κοινωνική Παρέμβαση», στο: Αφουξενίδης και Κ. Συρακούλης (επιμ.): *Διαχείριση Έργων σε Μ.Κ.Ο.*, Λάρισα: Προπομπός, σ.σ. 57-66
- Ζάννης, Π. (2006b), «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εισαγωγή στην Έννοια. Η Κατανόηση της Διαδικασίας», κεφάλαιο στο συλλογικό τόμο: *Η Ανάπτυξη Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών*, Αθήνα: Ερμής και ΕΚΕΠΙΣ, σ.σ. 4 - 27
- Ζάννης, Π. (2005), «Τρίτος Τομέας και Κοινωνική Πολιτική: Μύθοι και Πραγματικότητες», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Ι΄, τευχ. 40, σ.σ. 101-128
- Ζάννης, Π. (2004), «Εθελοντής και Εθελοντική Εργασία: Το «Δέον» και το «Είναι», *Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 75, χ. 19, σ.σ. 167- 178
- Ζάννης, Π. (2002a), «Ο Ρόλος του Τρίτου - Εθελοντικού Τομέα στην Αντιμετώπιση του Κοινωνικού Αποκλεισμού», στο Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός- Για τους Ανθρώπους που παραμερίζουμε*, Θεσσαλονίκη: Αρμός, Πρακτικά Συνεδρίου Μ.Κ.Ο. «Αθηνά», σ.σ. 73-84
- Ζάννης, Π. (2002b), *Τρίτος Τομέας και Κοινωνία Πρόνοιας. Κριτική Ανάλυση των Θεωρητικών Προσεγγίσεων*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο: Βιβλιοθήκη
- Ζάννης, Π. (2001), «Η Κοινωνία των Πολιτών και η Αθέατη Πλευρά της», εισήγηση στο Τριήμερο Διεθνές Συνέδριο: *Κοινωνικές Εξελίξεις στη Σύγχρονη Ελλάδα και Ευρώπη*, Ε.Κ.Κ.Ε και Σ.Ε.Κ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 24-26 Μαΐου 2001